

The Early Iron Age in Upper Atrak Basin: Connection Ring of Northern Steppes and the Interior of the Iranian Plateau

Dana, M.¹; Mirzaei, A.²

Type of Article: Research

Pp: 41-70

Received: 2020/07/06; Accepted: 2021/01/06

 <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.21.41>

Abstract

The concentration of activities and sites Iron Age excavations carried out in Iran in the quarter-northwest Iran. It covers the west, northwest, north of the center, and the west bank of the Caspian Sea. The important point is that the chronological basis of the Iron Age in Iran is also based on the excavation of several sites in a small part of the northwest and its extension to the whole of Iran. Thus we see the Iron Age archaeological activities at the eastern part of Iran and especially North East is very unknown. Iran has long been the entry point for people without a nomadic component steppes of northeastern North Asia region is the Iranian plateau. According to written sources the oldest nations that have entered the Iranian plateau, known as the Indo-Iranian or Aryan tribes from the steppes of northern Asia to the south and in the land of the Pamir Mountains to Anatolia widely dispersed. Many scholars consider the gradual movement of these tribes to be from the second millennium. A period that is almost synonymous with the Iron Age in the region. But our knowledge of the Iron Age northeastern Iran today virtually all North Khorasan Province and the northern part of Khorasan Razavi province involved is negligible. This paper is based on the latest research picture of the Iron Age northeastern part of the country, with emphasis on the upper basin Atrak be provided. According to the study and identification carried out in this basin, the Iron Age of the upper Atrak basin is part of the Yaz 1 culture.

Keywords: Northeastern Iran, Iron age, Upper Atrak basin, Yaz 1 Culture, Archaic Dehistan, Settlement Patterns.

Motaleat-e-Bastanshenasi-e-Parseh (MBP)

Parseh Journal of Archaeological Studies
Journal of Archaeology Department of
Archaeology Research Institute, Cultural
Heritage and Tourism Research
Institute (RICT), Tehran, Iran

Publisher: Cultural Heritage and
Tourism Research Institute (RICT).
Copyright©2022, The Authors. This
open-access article is published under
the terms of the Creative Commons.

1. Ministry of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts, Tehran, Iran (Corresponding Author).

Email: mohsendana@gmail.com

2. Iranian Center for Archaeological Research (ICAR), Tehran, Iran.

Citations: Dana, M. & Mirzaye, A., (2022). "The Early Iron Age in Upper Atrak Basin: Connection Ring of Northern Steppes and the Interior of the Iranian Plateau". *Parseh J Archaeol Stud*, 6 (21): 41-70 (<https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.21.41>).

Homepage of this Article: <http://journal.richt.ir/mbp/article-1-373-en.html>

Introduction

It has been less than a decade that steps have been taken to understand the Iron Age in Northeastern Iran through surface explorations and excavations. Based on this, it seems that some parts of northeastern Iran are in the cultural area of Archaic Dehistan and another part is in the cultural area of Yaz I (Basafa 2017, Dana & Hejebri Nobari 2019, 2021, Vahdati 2016, 2018). The upper Atrak basin is an almost rectangular valley with a length of 90 km and an average width of 20 km. This region is one of the most important regions of northeastern Iran in terms of population movement because it connects the north of Kopet-Dagh to the interior regions of Iran and the center of the Iranian Plateau (Fig.2). Northeastern Iran has long been the place of entry of nomads from the northern steppes to the inner regions of the Iranian plateau. Due to the geological feature, Kopet-Dagh act as a barrier between the Karakum desert in the north and the fertile areas in the south, which cannot be crossed except through a few natural passages.

More than 500 sites were identified in the archaeological surveys of the upper Atrak basin, among which 23 sites were dated to the Iron Age (Fig.3).

Iron Age Sites in the Upper Atrak Basin

The 23 Early Iron Age sites identified in the upper Atrak basin are listed in Table 1. In the surface survey of these sites, the only available data was pottery. In all Iron Age sites of this basin, the dominant pottery is Yaz I hand-made pottery. These pottery are poorly made, rough and in the range of buff and bright red, and the motifs are usually drawn geometrically with ocher and jujube red colors, and most of them are mixed with grog. 9 of the identified sites can generally be attributed to the Iron Age, and traces of Yaz I painted pottery were not found in the surface surveys. The pottery of these 9 sites are similar in form to the pottery of the Archaic Dehistan culture, but unlike them, they are in the buff and red spectrum.

Location based on elevation Factor

The Iron Age sites of the region are located at an altitude between 1007 and 1718 meters above sea level. The size of the smallest site is 0.01 and the largest is 10 hectares. Examining the Pearson correlation coefficient regarding the area of the enclosures with the height factor shows -0.299 (Table 2), which indicates a negative but moderate correlation. This means that as the height above sea level increases, it is expected that the size of the enclosures will decrease due to the limitations of natural factors.

Water Resource Factor

The distance of the Iron Age sites in the region from permanent water sources, including rivers and other running water sources, ranges from 0 to 6395 meters, and their average distance is 1441 meters. Pearson correlation coefficient 0.313 . (Table 2) states that this figure shows the relationship between the direct and average level of significance

between the size of the sites of the region with the factor of distance from permanent water sources.

Land Use Factor

Pearson's correlation coefficient between the size of the sites of the region with the soil type factor of the location of the sites shows -.054 (Table 2). This figure is weak and small. It is expected that there are large sites in the sedimentary plains and smaller sites on the edge of the plains and mountain slopes, and this is not the case in this area.

Slope Factor

Pearson's correlation coefficient between the sizes of the sites of the region with the slope factor of the location of the areas is 0.72. (Table 2). The figure shows a very weak relationship between the size of the sites and the degree of slope of their location.

Slope Direction Factor

Pearson's correlation coefficient between the size of the sites of the area with the slope direction factor of the location of the areas shows -.240 (Table 2). This phenomenon shows that some of these sites have not been used for a long time or that the different slope directions were not so important for the residents of this site in different seasons.

Communication Routes Factor

The sites of the region are located at a distance between 0 and 15355 meters from the main communication routes today. The Pearson correlation coefficient shows -.114 (Table 2), this figure shows a very weak and small and inverse relationship. In other words, as we move away from the main communication routes, we should expect the size of the enclosures to decrease and become smaller.

Distribution of Iron Age sites in the Upper Atrak Basin

In this research, in order to obtain the distribution pattern of settlements in the region and to better analyze and understand the distribution of archaeological sites in the region and to find a pattern that fits environmental variables, the statistical method of cluster analysis has been used. Based on statistical analysis and their clustering, three patterns were obtained (Table 3, Chart 1).

Settlement distribution pattern 1: Settlement distribution pattern 1 includes 6 enclosures (Chart 1, Table 3). Due to the location of these types of sites in the landscape of the region and according to the distribution of these settlements on the level of the plain and the highlands, their small size, which is less than half a hectare, the economic method of these habitats can be assumed as temporary and seasonal settlements.

Settlement distribution pattern 2: There are 14 enclosures in this pattern (Chart 1). Due to the location of these types of sites in the landscape of the region and according

to the distribution of these settlements on the level of the plains and the highlands, their small size, which is less than two hectares, the economic method of these habitats can be assumed as agricultural and livestock settlements.

Settlement distribution pattern 3: There is only one site in this group, and the reason for their placement in a cluster or separate pattern is its very large area compared to other sites. The size of this site is 2.2 hectares. The characteristics of this site, especially being located at a high altitude and a long distance from water sources and communication routes, and other characteristics show that it is similar to model 1, and only because of the difference in the size of this site, it is placed in a separate group.

Conclusion

The largest sites in the upper Atrak basin (except the IUA03 site) are located almost in a vertical line and very close to each other, Tappe Yam with 10 hectares, Tappe Ja'far Abad with 2.8 hectares and Sofalgaran-e Zadak site with 3 hectares, for a total of about 16 hectares from the total 33 hectares, half of the size of the Iron Age sites cover this basin. Today, these sites are located around the city of Faruj and almost in the middle of the plain. This area can be considered as the crossroads center of important roads in the region.

The important point in the reconstruction of the roads is the mountainous conditions of the region, which does not allow passage anywhere. With these conditions, there is only one possible way in the south, and that is today's Binalud-Shah Jahan road, which goes from Quchan to Sabzevar. Near this road, there is Tappe Golshan Abad, which is actually located in the entrance area of this mountain pass.

However, it is a little difficult to determine the northern route to pass Kopet Dagh and go to its north due to the number of valleys and the connection of some valleys with each other. By carefully examining the existing routes in the area and their connection with the Iron Age sites, a route is suggested that includes the sites of Tappe Yam, Dalan Tappe Kukach, Dalan Tappe Bozorg and Unnamed Tappe of Milanlu.

The western road along Atrak River connects the upper basin to the middle Atrak basin.

The eastern road also continues to the Kashaf River basin and the Mashhad plain without any natural obstacles.

Today almost all researchers agree that the people had Yaz I culture, nomads. Since Yaz I remains in a wide area of Greater Khorasan and the southern parts of Transoxiana, the route of population migration will inevitably pass-through Greater Khorasan through the north-south routes that connect the steppe regions of North Asia to its inner regions in the Iranian plateau. In this view, the upper Atrak basin is located in the area of Yaz I pottery culture, and due to its strategic location, it plays a very important role in the arrival of people with Yaz I culture to the inner parts of the Iranian plateau.

عصر آهن قدیم در حوضه بالایی اترک: حلقه اتصال استپ‌های شمالی و مناطق داخلی فلات ایران

محسن دانا^۱؛ آریتا میرزایی^{II}

نوع مقاله: پژوهشی
صص: ۷۰ - ۴۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۴/۱۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۰/۱۷

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.21.41>

چکیده

تمرکز فعالیت‌ها و کاوش‌های انجام شده در محوطه‌های عصر آهن ایران در یک-چهارم شمال غربی ایران است. جایی که غرب، شمال غرب، شمال مرکز و نیمه غربی باریکه ساحلی دریای مازندران را شامل می‌شود. نکته مهم آنجا است که مبنای گاه‌نگاری عصر آهن در ایران نیز براساس کاوش چند محوطه در بخش کوچکی از شمال غرب و تعمیم آن به تمام ایران است. به این ترتیب با نگاهی به فعالیت‌های باستان‌شناسی عصر آهن مشاهده می‌کنیم نیمه شرقی ایران و به ویژه شمال شرق بسیار ناشناخته است. شمال شرقی ایران از دیرباز محل ورود اقوام کوچ‌روی استپ‌های شمالی آسیا به مناطق داخلی فلات ایران بوده است. قدیمی‌ترین اقوامی که براساس منابع نوشتاری به فلات ایران وارد شده‌اند، اقوام موسوم به «هندوایرانی» یا «آریایی» هستند که از استپ‌های شمال آسیا به سمت جنوب آمده و در سرزمین گسترده‌ای از کوه‌های پامیر تا آناتولی پراکنده شدند. بسیاری از پژوهشگران حرکت تدریجی این اقوام را از هزاره دوم پیش از میلاد می‌دانند. دوره‌ای که تقریباً با عصر آهن در منطقه هم‌زمان است. ولی عملاً دانسته‌های ما از عصر آهن شمال شرقی ایران که امروزه تمام استان خراسان شمالی و بخش‌های شمالی استان خراسان رضوی را شامل می‌شود، ناچیز است. در این پژوهش تلاش می‌شود براساس جدیدترین پژوهش‌ها تصویری از عصر آهن بخشی از شمال شرقی ایران، با تأکید بر حوضه بالایی اترک، ارائه شود. براساس بررسی و شناسایی انجام شده در این حوضه، عصر آهن حوضه بالایی اترک جزو فرهنگ یاز ۱ است.

کلیدواژگان: شمال شرق ایران، عصر آهن، حوضه بالایی اترک، فرهنگ یاز ۱، خراسان.

I. کارشناس اداره کل موزه‌ها، معاونت وزارت میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

Email: mohsendana@gmail.com

II. کارشناس پژوهشی پژوهشگاه باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

ارجاع به مقاله: دانا، محسن؛ و میرزایی، آریتا، (۱۴۰۱). «عصر آهن قدیم در حوضه بالایی اترک: حلقه اتصال استپ‌های شمالی و مناطق داخلی فلات ایران». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۶ (۲۱): ۷۰-۴۱. <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.21.41>.
صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <http://journal.richt.ir/mbp/article-1-373-fa.html>

فصلنامه علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریه پژوهشگاه باستان‌شناسی، پژوهشگاه
میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری
حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است
و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

مطالعات عصر آهن در ایران نسبت به سایر دوران تاریخی نسبتاً دیرتر و با کاوش‌های پروژه حسنلو در دهه ۱۳۳۰ ه.ش. آغاز شد (Dyson, 1965). حاصل این پروژه که بر بخش کوچکی از حوضه دریاچه ارومیه در شمال غرب ایران متمرکز شده بود، ارائه گاه‌نگاری عصر آهن شمال غرب و به دنبال آن تعمیم گاه‌نگاری آن به تمام ایران بود (Dyson, 1965; 1967; Young, 1965). این درحالی بود که عملاً هیچ اطلاعاتی درباره عصر آهن جنوب و نیمه شرقی ایران وجود نداشت؛ البته امروزه اطلاعات ما از عصر آهن حوزه شمال مرکز فلات ایران به واسطه گورستان‌های کاوش‌شده این منطقه افزایش یافته است (کامبخش فرد، ۱۳۷۰، ۱۳۸۶؛ مهرکیان، ۱۳۷۵؛ مجیدزاده، ۱۳۸۹؛ ۱۳۹۰؛ سرلک، ۱۳۹۰). ولی با این وجود همچنان عصر آهن ایران جزو کم‌شناخته شده‌ترین دوره‌های تاریخی ایران است.

در شمال شرقی ایران با کاوش و بررسی محوطه‌ها کمتر از یک دهه است که گام‌هایی برای شناخت عصر آهن برداشته شده است. بر این اساس به نظر می‌رسد بخش‌هایی از شمال شرق ایران در حوزه فرهنگی داهستان^۲ کهن^۳ و بخش دیگر در حوزه فرهنگی یاز^۴ قرار دارد (باصفا، ۱۳۹۶؛ دانا و هژبری‌نوبری، ۱۳۹۷؛ ۱۳۹۹؛ Dana & Hozhabri 2018; Vahdati, 2016; 2018). ویژگی فرهنگ داهستان کهن سفال‌هایی با اکثریت سفال خاکستری و درصد اندکی سفال قرمز است (Kuz'mina, 2007: 379). سفال‌های داهستان کهن به جز ظروف آشپزخانه‌ای، چرخ‌ساز هستند. متداول‌ترین ریخت سفالی، ظروف دارای سه پایه هستند که در کنار آن فنجان‌ها و ساغرهای لوله‌دار نیز مشاهده می‌شود (Askarov, 1992: 446). تمام محوطه‌های فرهنگ داهستان کهن بر روی خاک بکر شکل‌گرفته‌اند و همگی بدون انتقال به دوره بعدی به‌طور ناگهانی متروک شده‌اند (Kohl, 1984: 206). فرهنگ یاز^۱، فرهنگ عصر آهن قدیم در بخش‌های وسیعی از خراسان بزرگ، در کشورهای ایران، ترکمنستان و افغانستان از پامیر تا البرز گسترش دارد (Lhuillier, 2019)، (تصویر ۱). نام این فرهنگ برگرفته از کاوش «یازتپه»^۵ در دلتای رود مرغاب است که به وسیله «ماسن» انجام شد. او این محوطه تک‌دوره‌ای را به سه زیردوره یاز^۱، یاز^۲ و یاز^۳ تقسیم کرد که تمام دوره عصر آهن و دوره هخامنشی را شامل می‌شود. مشخصه دوره یاز^۱ سفال‌های دست‌ساز منقوش با طرح‌های هندسی و دژهای ساخته‌شده بر سکوی خشتی است (Masson, 1959). بیشتر محوطه‌های یاز^۱ نه بر روی محوطه‌های پیشین که بر روی خاک بکر شکل‌گرفته و گسست آشکاری بین آن و دوره پیش از آن در تمام محوطه‌های کاوش‌شده مشاهده گردیده است (Genito, 1998: 90). به این ترتیب، سفال‌های دست‌ساز نخودی منقوش یاز^۱ به راحتی از سفال‌های خاکستری داهستان کهن متمایز است. پژوهشگران بر این نکته اجماع دارند که منشأ فرهنگ داهستان کهن فرهنگ سفال خاکستری-سیاه عصر مفرغ البرز شرقی است (Masson & Sarianidi, 1972: 157)، ولی بر سر منشأ فرهنگ یاز^۱ توافقی وجود ندارد. برخی آن را حاصل پیشرفت و تطور محلی دانسته (Masson, 1959: 118-121) و برخی آن را با ویژگی‌های سفال استپی مشابه می‌دانند (Kuz'mina, 2007: 426). به نظر می‌رسد ویژگی سفال‌های یاز^۱ که برخلاف دوره پیشین سفالی خود، خشن و دست‌ساز است با ویژگی‌های اقوام کوچ‌رو هم‌خوان‌تر است. فرهنگ یاز^۱ توسط بیشتر پژوهشگران به عنوان هندوایرانیان یا ایرانیان معرفی شده است (Masson, 1959; Masson & Sarianidi, 1979; Jarrige & Santoni, 1972). آثار این فرهنگ در خراسان بزرگ از نیمه غربی کوهپایه‌های شمالی کپه داغ (Bendezu-Sarmiento & Lhuillier, 2011)، دلتای رود مرغاب (Masson, 1959)، شمال افغانستان (Bonora & Vidale, 2008)، و در فرارود ازبکستان (Askarov, 2014; Al'baum, 1979; Lhuillier & Rapin, 2014)، تاجیکستان (Vinogradova et al., 2008) و قرقیزستان (Zadneprovskij, 1997) به دست آمده است.

تصویر ۱. گستره فرهنگ یاز ۱ و داهستان کهن (برگرفته با ویرایش از: Lhuillier, 2019: fig.1).
Fig. 1. The Extent of Yaz I Culture and Archaic Dehistan (after: Lhuillier, 2019: fig.1).

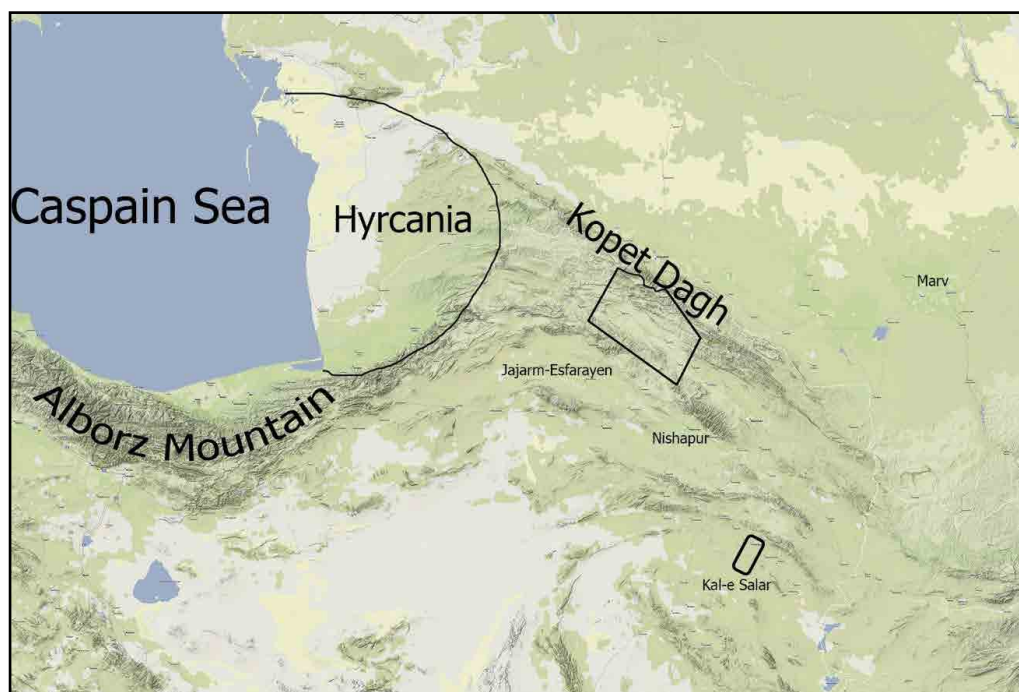
در خراسان ایران فعالیت‌های باستان‌شناسی معطوف به عصر آهن بس اندک است؛ با این‌وجود می‌توان به تصویری هرچند ناقص از وضعیت فرهنگ‌های عصر آهن دست‌یافت. در دشت نیشابور (باصفا، ۱۳۹۶؛ باصفا و رضایی، ۱۳۹۷؛ ۱۳۹۸)، حوضه جنوبی کال سالار (Rezaei et al., 2018) و دشت اسفراین (Vahdati, 2015; 2016) فرهنگ یاز ۱ غالب است. در جیران تپه دشت اسفراین بقایای دژی ساخته شده بر یک سکو کاوش شده است (Vahdati, 2015). ولی در دشت جاجرم به نظر می‌رسد که هر دو فرهنگ یاز ۱ و داهستان کهن در کنار هم حضور دارند (Dana & Hozhabri, 2018). دشت سملقان در حوزه فرهنگ داهستان کهن قرار می‌گیرد (دانا و هژبری نوبری، ۱۳۹۷). پیش از این پیشونه و وحدتی براساس بازدیدهای گذرا تلاش کردند تا مرزهای فرهنگی را در بخشی از شمال شرق ایران ترسیم کنند (Biscione & Vahdati, 2012; Vahdati, 2018). آن‌ها دشت اترک، مشهد، نیشابور و سبزوار را در حوزه یاز ۱، دشت سملقان و بجنورد را در حوزه داهستان کهن و دشت اسفراین را منطقه‌ای مشترک از هر دو فرهنگ معرفی کرده‌اند (Biscione & Vahdati, 2012: Fig.5).

پرسش‌های پژوهش: پژوهش حاضر بر آن است تا ب بتوان به این پرسش‌ها پاسخ دهد که، اترک بالایی در حوزه کدام فرهنگ یا سنت سفالی قرار می‌گیرد؟ علاوه بر این ویژگی سفال‌های عصر آهن این حوضه چیست؟ در پایان، ویژگی‌های استقرار و نحوه پراکنش محوطه‌ها چگونه است؟

روش پژوهش: در پژوهش پیش‌رو تلاش شده با اتکا به برنامه بررسی باستان‌شناختی محوطه‌های حوضه بالایی اترک که امروزه بین سه شهرستان قوچان در استان خراسان رضوی و فاروج و شیروان در خراسان شمالی قرار دارند (میرزایی، ۱۳۸۷؛ ۱۳۹۵)، به پژوهش دقیق‌تر محوطه‌های عصر آهن این حوضه پرداخته شود.

جغرافیای حوزه مورد مطالعه

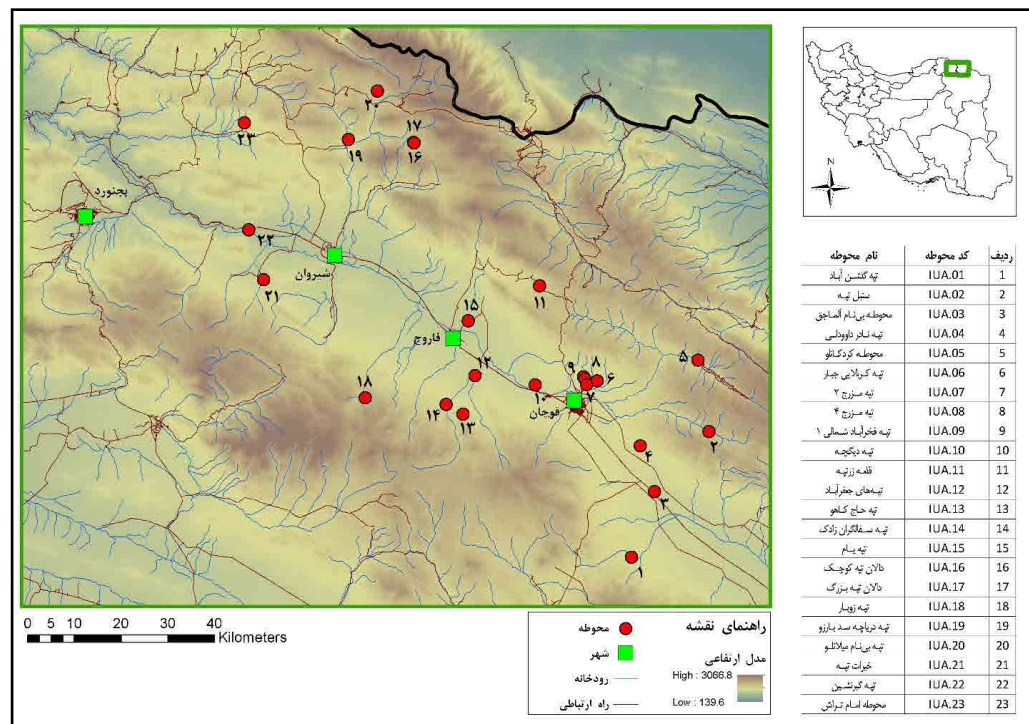
حوضه بالایی اترک که بخش شرقی این رودخانه را به خود اختصاص داده، یک دره تقریباً مستطیل شکل به طول ۹۰ و پهنای متوسط ۲۰ کیلومتر است که از اتصال دو رود عمارت و یدک در شرق شهر قوچان آغاز و در غرب شهرستان شیروان پایان می‌یابد. این منطقه یکی از مناطق مهم شمال شرقی ایران درخصوص جابه‌جایی جمعیت است؛ زیرا شمال کپه‌داغ را به مناطق داخلی ایران و فلات مرکزی آن متصل می‌کند (تصویر ۲). شمال شرقی ایران از دیرباز محل ورود اقوام کوچ‌روی استپ‌های شمالی آسیا به مناطق داخلی فلات ایران بوده است. قدیمی‌ترین اقوامی که براساس منابع نوشتاری به فلات ایران وارد شده‌اند، اقوام موسوم به «هندوایرانی» یا «آریایی» هستند که از استپ‌های شمال آسیا به سمت جنوب آمده و در سرزمین گسترده‌ای از کوه‌های پامیر تا آناتولی پراکنده شدند. یکی از معبرهای مهم ورود این اقوام از شمال به جنوب، عبور از کوه‌های کپه‌داغ است؛ این کوه‌ها به دلیل ویژگی زمین‌شناختی، مانند سدی بین بیابان قره‌قوم در شمال و مناطق حاصل خیز جنوبی عمل می‌کند که عبور از آن جز در چند معبر محدود طبیعی امکان‌پذیر نیست. امروزه نیز جاده بین‌المللی قوچان به عشق‌آباد از یکی از این معبرهای طبیعی عبور می‌کند.

تصویر ۲. شمال شرق ایران و مناطق مورد اشاره در پژوهش (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 2. Northeastern Iran and other mentioned regions in article (Authors, 2020).

حوضه بالایی اترک در قالب دو فصل در سال‌های ۱۳۸۷ و ۱۳۹۵ ه.ش. توسط «آریتا میرزایی» در راستای تهیه نقشه باستان‌شناسی ایران بررسی شد (میرزایی، ۱۳۸۷؛ ۱۳۹۵؛ ۱۳۹۷). در این بررسی‌ها بالغ بر ۵۰۰ اثر شامل: محوطه، تپه، غار، گورستان و بنا از دوران مس‌وسنگ تا دوره پهلوی شناسایی شد که از آن میان، ۲۳ محوطه متعلق به عصر آهن تاریخ‌گذاری شده‌اند (تصویر ۳). پیش از این در دهه ۱۳۵۰ ه.ش. هیأت باستان‌شناسی دانشگاه تورین به سرپرستی «ونکو ریکاردی» اولین بررسی متمرکز را در دره بالایی اترک انجام داده بودند و هم‌زمان در دو محوطه تپه یام و محوطه خرم‌آباد گمانه‌زنی کردند (Venco Ricciardi, 1980) که نتایج گمانه‌زنی‌ها تاکنون منتشر نشده است.

تصویر ۳. موقعیت محوطه‌های عصر آهن در حوضه بالایی اترک (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 3. Location of Iron Age Sites in Upper Atrak Basin (Authors, 2020).

محوطه‌های عصر آهن حوضه بالایی اترک

در این بخش محوطه‌های عصر آهن قدیم شناسایی شده در حوضه بالایی اترک به صورت کوتاه معرفی می‌شوند.

تپه گلشن آباد (IUA01): در ۵۰۰ متری جنوب شرقی روستای گلشن آباد و در دامنه تپه ماهور قرار دارد. ارتفاع نهشته‌های باستانی براساس شواهد سطحی امکان پذیر نیست. علاوه بر سفال با تراکم متوسط، قطعاتی از سنگ ساب نیز بر سطح مشاهده می‌شود. مسیر آبی در ۳۰۰ متری شمال آن وجود دارد. این محوطه تک دوره و به عصر آهن قابل تاریخ گذاری است.

سنبل تپه (IUA02): در حاشیه روستای گوغانلو و بر بلندی یک تپه طبیعی قرار دارد. ارتفاع نهشته‌های باستانی براساس شواهد سطحی امکان پذیر نیست. سفال با تراکم اندک فقط بر رأس تپه مشاهده می‌شود. رودی در غرب تپه وجود دارد. سفال‌های به دست آمده از این محوطه به عصر آهن و دوران اسلامی قابل تاریخ گذاری است.

محوطه بی نام آلماجق (IUA03): در ۱۲۰۰ متری جنوب شرق روستای آلماجق قرار دارد. این محوطه به شکل پشته‌های پراکنده و متعدد با ارتفاع کم است. سفال با پراکنش فراوان بر سطح محوطه مشاهده می‌شود. دو مسیر آب کوچک در شمال و جنوب محوطه وجود دارد. این محوطه تک دوره و به عصر آهن قابل تاریخ گذاری است.

تپه نادر داوودلی (IUA04): در ۷۰۰ متری شمال شرقی روستای داوودلی قرار دارد. ارتفاع این تپه ۱۰ متر است. علاوه بر سفال با پراکنش متوسط، بقایای آجر و ساروج بر سطح مشاهده می‌شود. در بخش شرقی تپه یک پشته وجود دارد که دور تپه را احاطه کرده است. بین این دو فضای پست وجود دارد که شبیه خندق است. سفال‌های به دست آمده از این تپه به عصر آهن، هخامنشی و دوران اسلامی قابل تاریخ گذاری است.

محوطه کردکانلو (IUA05): محوطه کردکانلو یا تپه دراو در حاشیه غربی روستای کردکانلو بر یک تپه مرتفع صخره‌ای قرار دارد. ارتفاع نهشته‌های باستانی براساس شواهد سطحی امکان‌پذیر نیست. در میانه این تپه مرتفع حفاری غیرمجاز انجام شده که بقایای معماری خشتی کوچک و سفال‌های فراوانی در اطراف آن پراکنده شده است. در سایر بخش‌های تپه طبیعی بقایای فرهنگی مشاهده نمی‌شود. یک مسیر در شمال محوطه وجود دارد. این محوطه تک‌دوره و به عصر آهن قابل تاریخ‌گذاری است.

تپه کربلایی جبار (IUA06): در ۹۰۰ متری جنوب شرق روستای مزرج قرار دارد. ارتفاع این تپه ۵ متر است. به دلیل حفاری‌های غیرمجاز، علاوه بر سفال با تراکم فراوان، بقایای خمره‌های بزرگ، آجر، خشت، قطعه‌های گچ، لایه‌های خاکستر و بقایای استخوان حیوانی بر سطح تپه مشاهده می‌شود. سفال‌های به‌دست‌آمده از این تپه به عصر آهن و دوره هخامنشی قابل تاریخ‌گذاری است.

تپه مزرج ۲ (IUA07): در ۱۳۰۰ متری جنوب غرب روستای مزرج بر روی یک تپه ماهور قرار دارد. ارتفاع نهشته‌های باستانی براساس شواهد سطحی امکان‌پذیر نیست. سفال با تراکم اندک بر سطح تپه مشاهده می‌شود. یک مسیر در ۶۰۰ متری غرب تپه وجود دارد. سفال‌های به‌دست‌آمده از این محوطه به عصر آهن و دوران اسلامی قابل تاریخ‌گذاری است.

تپه مزرج ۴ (IUA08): شامل دو تپه نزدیک به هم و در ۱۰۰۰ متری جنوب غرب روستای مزرج قرار دارد. ارتفاع این دو پشته ۵ و ۳ متر است. علاوه بر سفال با تراکم فراوان، به دلیل تعرض‌های کشاورزان به تپه بقایای خشت، آجر، جوش‌کوره و سنگ ساب نیز بر سطح تپه مشاهده می‌شود. رودی در جنوب و جنوب شرق تپه وجود دارد. این تپه تک‌دوره و به عصر آهن قابل تاریخ‌گذاری است.

تپه فخرآباد شمالی ۱ (IUA09): در ۱۰۰۰ متری جنوب شرق روستای فخرآباد قرار دارد. ارتفاع نهشته‌های باستانی براساس شواهد سطحی امکان‌پذیر نیست. سفال با تراکم متوسط بر سطح تپه مشاهده می‌شود. از شرق و غرب محوطه بستر رودی وجود دارد. سفال‌های به‌دست‌آمده از این محوطه به عصر آهن و دوره اشکانی قابل تاریخ‌گذاری است.

تپه دیگچه (IUA10): در ۱۰۰۰ متری غرب روستای فیلاب قرار دارد. ارتفاع این تپه ۴ متر است. علاوه بر سفال با تراکم اندک، در چاله‌های حفاری قاچاق بقایای معماری خشتی مشاهده می‌شود. رود اترک در جنوب تپه جاری است. سفال‌های به‌دست‌آمده از این تپه به عصر آهن قابل تاریخ‌گذاری است.

تپه قلعه زر (IUA11): در حاشیه شمال شرقی روستای رهورد بر روی یک تپه طبیعی قرار دارد. ارتفاع نهشته‌های باستانی براساس شواهد سطحی امکان‌پذیر نیست. سفال با تراکم متوسط بر سطح محوطه مشاهده می‌شود. بقایای قلعه خشتی و چینه‌ای متعلق به دوران اسلامی است. یک رود در فاصله ۲۰۰ متری شمال محوطه وجود دارد. سفال‌های به‌دست‌آمده از این محوطه به عصر آهن و دوران اسلامی قابل تاریخ‌گذاری است.

تپه‌های جعفرآباد (IUA12): شامل سه تپه نزدیک به هم و در حدود ۲۵۰۰ متری جنوب غرب روستای جعفرآباد در میان زمین‌های کشاورزی قرار دارد. تپه غربی حدود ۱۵ متر، تپه میانی ۵ متر و تپه شرقی ۲ متر ارتفاع دارند. فاصله هر تپه از دیگری حدود ۵۰ متر است. در چاله‌های حفاری قاچاق و فضای بین تپه‌ها که مرتب در حال شخم خوردن است، علاوه بر سفال با تراکم متوسط، هاون سنگی و سنگ ساب مشاهده می‌شود. مسیر آبی در شرق محوطه وجود دارد. سفال‌های به‌دست‌آمده از این محوطه به عصر آهن و دوره هخامنشی قابل تاریخ‌گذاری است.

تپه حاج‌کاهو (IUA.13): در حاشیه جنوبی روستای حاج‌کاهو بر روی صخره‌ای مرتفع قرار دارد. ارتفاع نهشته‌های باستانی براساس شواهد سطحی امکان‌پذیر نیست. علاوه بر سفال با تراکم

فراوان، برروی سطح و در چاله‌های حفاری قاچاق قطعات ساروج، آجر، بقایای معماری سنگی و خشتی با خشت‌های ۴۲×۱۰ سانتی‌متر مشاهده می‌شود. رودی در شرق محوطه وجود دارد. سفال‌های به‌دست‌آمده از این محوطه به عصر آهن و دوره هخامنشی قابل تاریخ‌گذاری است. **محوطه سفالگران (IUA.14):** محوطه سفالگران یا محوطه کوزه‌گران در ۵۰۰ متری جنوب غرب روستای زادک برروی تپه طبیعی قرار دارد. ارتفاع نهشته‌های باستانی براساس شواهد سطحی امکان‌پذیر نیست. علاوه بر سفال با تراکم فراوان، بقایای استخوان، سنگ‌ساب، آجر، ساروج و سنگ مشاهده می‌شود. بقایای معماری چهارگوش سنگی در شمال محوطه به چشم می‌خورد. رودی در حاشیه غربی محوطه وجود دارد. سفال‌های به‌دست‌آمده از این محوطه به عصر آهن و دوره هخامنشی قابل تاریخ‌گذاری است.

تپه یام (IUA.15): در حاشیه جنوب شرقی روستای یام قرار دارد. ارتفاع این تپه ۲۷ متر است. علاوه بر سفال با تراکم فراوان، ابزار سنگی، قطعات شیشه و بقایای استخوان بر سطح محوطه مشاهده می‌شود. رودی در حاشیه شرقی محوطه وجود دارد. این محوطه، بزرگ‌ترین محوطه و دارای بیشترین توالی در حوضه اترک است. سفال‌های به‌دست‌آمده از این محوطه به دوره مس و سنگ، عصر مفرغ، عصر آهن، دوره هخامنشی و اسلامی قابل تاریخ‌گذاری است.

دالان تپه کوچک (IUA16): در ۱۱۰۰ متری غرب روستای قلعه‌بیگ برروی یک تپه طبیعی قرار دارد. ارتفاع نهشته‌های باستانی براساس شواهد سطحی امکان‌پذیر نیست. علاوه بر سفال با تراکم متوسط قطعات استخوان نیز مشاهده می‌شود. دو رود در ۳۰۰ متری شرق و ۴۵۰ متری غرب محوطه وجود دارد. فاصله این محوطه از دالان تپه بزرگ حدود ۱۰۰ متر است. به علت آن که برروی دو پشته طبیعی منفرد قرار دارند، یک محوطه محسوب نشده‌اند. سفال‌های به‌دست‌آمده از این محوطه به عصر آهن قابل تاریخ‌گذاری است.

دالان تپه بزرگ (IUA17): در ۱۰۰ متری غرب روستای قلعه‌بیگ برروی یک تپه طبیعی قرار دارد. ارتفاع نهشته‌های باستانی براساس شواهد سطحی امکان‌پذیر نیست. سفال با تراکم اندک بر سطح محوطه مشاهده می‌شود. دو رود در ۳۰۰ متری شرق و ۴۰۰ متری غرب محوطه وجود دارد. فاصله این محوطه از دالان تپه بزرگ حدود ۱۰۰ متر است. به علت آن که برروی دو پشته طبیعی منفرد قرار دارند، یک محوطه محسوب نشده‌اند. سفال‌های به‌دست‌آمده از این محوطه به عصر آهن و دوره هخامنشی قابل تاریخ‌گذاری است.

تپه زوبار (IUA18): در حاشیه جنوب شرقی روستای خسرویه برروی تپه‌ای صخره‌ای قرار دارد. ارتفاع نهشته‌های باستانی براساس شواهد سطحی امکان‌پذیر نیست. علاوه بر سفال با تراکم متوسط، بقایای استخوان و معماری در چاله‌های حفاری قاچاق به صورت خشت مشاهده می‌شود. رودی فصلی در ۲۵۰ متری شرق محوطه وجود دارد. سفال‌های به‌دست‌آمده از این محوطه به عصر آهن قابل تاریخ‌گذاری است.

تپه دریاچه سد بارزو (IUA19): در ۲۰۰۰ متری شمال روستای بارزو برروی یک تپه طبیعی، در حاشیه شمال غربی دریاچه سد بارزو و ۱۳۰۰ متری شمال شرق سد بارزو قرار دارند. ارتفاع نهشته‌های باستانی براساس شواهد سطحی امکان‌پذیر نیست. سفال با تراکم متوسط بر سطح محوطه مشاهده می‌شود. بقایای معماری بر سطح قابل مشاهده نیست، ولی در عکس‌های هوایی بقایای یک قلعه قابل مشاهده است. سفال‌های به‌دست‌آمده از این محوطه به عصر آهن و دوران اسلامی قابل تاریخ‌گذاری است.

محوطه بی‌نام میلانلو (IUA20): در حاشیه شرقی روستای میلانلو بالا برروی یک کوه قرار دارد. ارتفاع نهشته‌های باستانی براساس شواهد سطحی امکان‌پذیر نیست. چشمه عروس در ۲۰۰ متری غرب و چشمه گمان در ۴۰۰ متری شمال غرب محوطه وجود دارند. سفال با تراکم متوسط بر

سطح مشاهده می‌شود. سفال‌های به‌دست‌آمده از این محوطه به عصر آهن قابل تاریخ‌گذاری است.

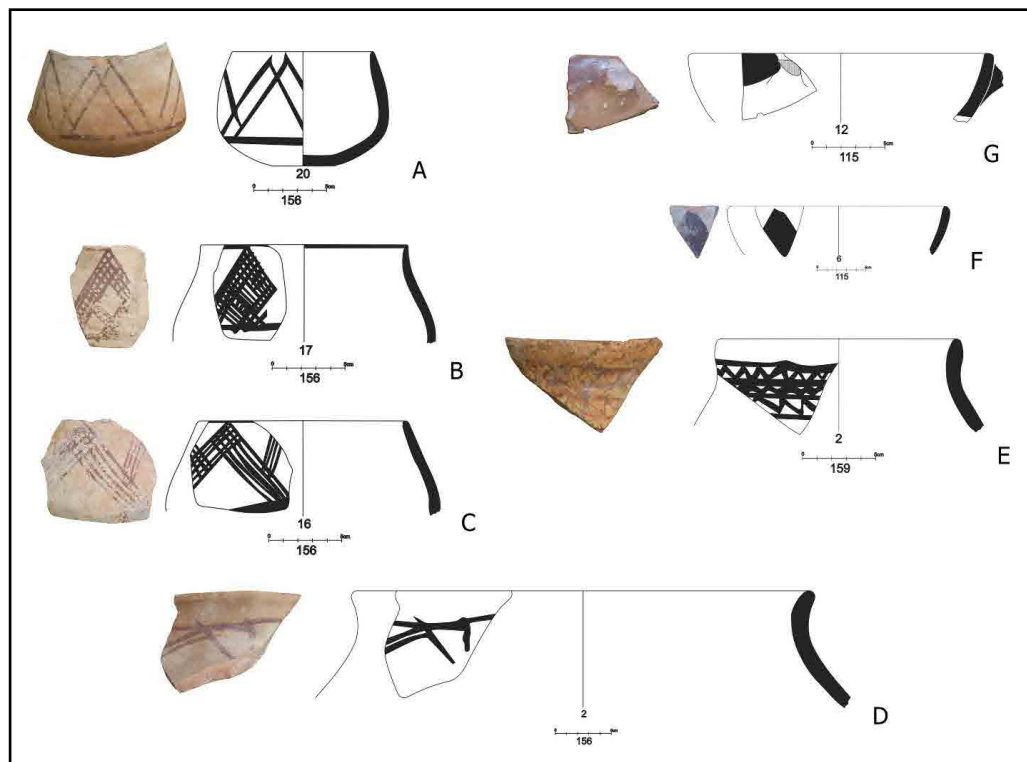
خیرات تپه (IUA.21): در ۴۰۰ متری شمال شرق روستای زوارم بر روی یک تپه طبیعی قرار دارد. ارتفاع نهشته‌های باستانی براساس شواهد سطحی امکان‌پذیر نیست. علاوه بر سفال بقایای استخوان انسانی و حیوانی بر سطح محوطه مشاهده می‌شود. استخوان‌های انسانی به‌نظر می‌رسند مربوط به تدفین‌های اسلامی متأخر بر روی محوطه باشند. رود زوارم در ۳۰۰ متری غرب تپه وجود دارد. سفال‌های به‌دست‌آمده از این محوطه به عصر آهن قابل تاریخ‌گذاری است.

تپه گبرنشین (IUA.22): در ۱۲۰ متری غرب روستای رضآباد غربی قرار دارد. ارتفاع این تپه ۱۰ متر است. علاوه بر سفال با تراکم فراوان، ابزار سنگی و بقایای معماری خشتی در چاله‌های حفاری قاجاق مشاهده می‌شود. رود اترک در ۱۵۰ متری شمال محوطه وجود دارد. سفال‌های به‌دست‌آمده از این محوطه به عصر آهن قابل تاریخ‌گذاری است.

محوطه امام‌تراش (IUA.23): در ۵۹۰۰ متری غرب روستای توکور بر روی کوه قرار دارد. علاوه بر سفال با تراکم فراوان، بقایای استخوان بر سطح مشاهده می‌شوند. بقایای گورهایی با جهت شمال غربی-جنوب شرقی با پوشش سنگ چین بر سطح محوطه وجود دارد که بقایای انسانی ممکن است مربوط به این گورها باشد. دو مسیل دو سوی شرقی و غربی محوطه وجود دارند. سفال‌های به‌دست‌آمده از این محوطه به عصر آهن قابل تاریخ‌گذاری است.

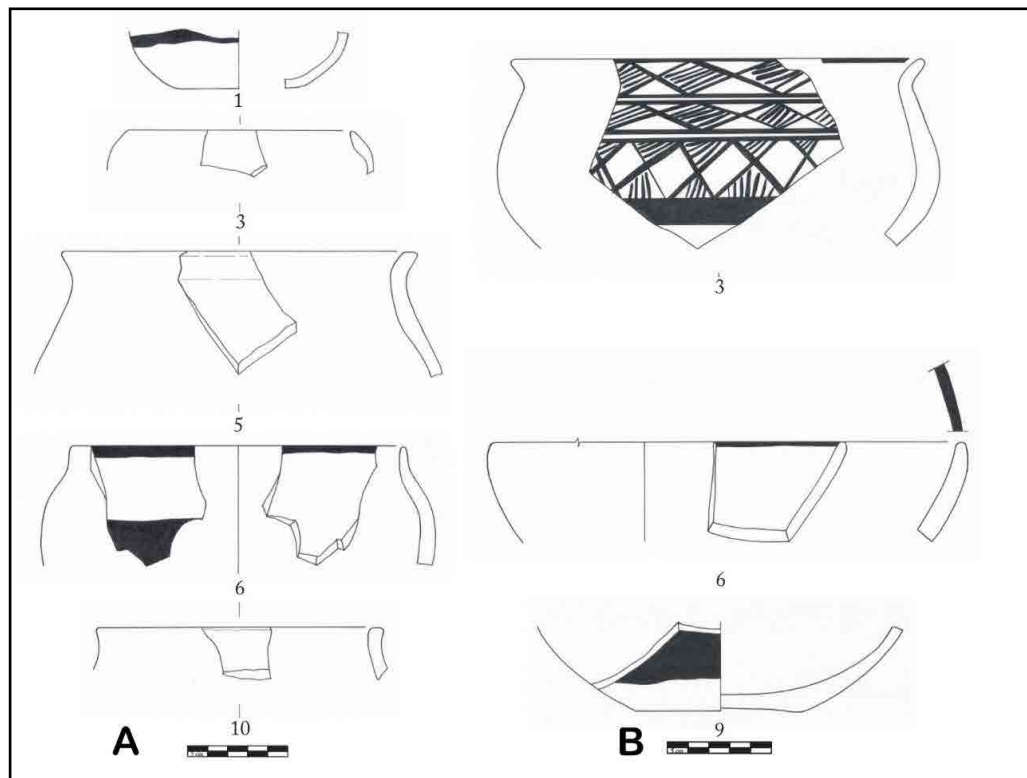
در بررسی محوطه‌های عصر آهن حوضه بالایی اترک تنها داده در دسترس سفال بود. سفال‌های به‌دست‌آمده از پیمایش سطحی محوطه‌ها در ۳ طیف عمده نخودی، قرمز و با درصد بسیار اندک، خاکستری طبقه‌بندی می‌شوند. در تمام محوطه‌های این حوضه سفال غالب، سفال دست‌ساز و خشن یا ز ۱ است. با این وجود در ۵ محوطه تپه حاج‌کاهو (IUA.13)، سفالگران زادک (IUA.14)، تپه یام (IUA.15)، تپه گبرنشین (IUA.22) و محوطه امام‌تراش (IUA.23) سفال خاکستری عصر آهن به‌صورت انگشت‌شمار مشاهده می‌شود. از این پنج محوطه، سه محوطه تپه حاج‌کاهو (IUA.13)، سفالگران زادک (IUA.14) و تپه یام (IUA.15) در مرکز و تپه گبرنشین (IUA.22) و محوطه امام‌تراش (IUA.23) در غرب حوضه و در مسیر دره‌های منتهی به حوضه میانی اترک قرار دارند. سفال‌های یا ز ۱ در این حوضه بدساخت، زمخت و در طیف نخودی و قرمز روشن بوده و نقوش معمولاً با رنگ قرمز آخراپی و عنابی به‌صورت هندسی ترسیم شده‌اند. بیشتر سفال‌ها آمیزه خرده سفال دارند که به بدساخت شدن و زمخت شدن سطح و بدنه سفال کمک می‌کند. سفال‌های بررسی‌شده با وجود این نوع ساخت، پخت کافی دارند (تصاویر ۴ و ۵). نه محوطه از ۲۳ محوطه شناسایی‌شده، به‌طور کلی به عصر آهن قابل انتساب بوده و آثاری از سفال منقوش یا ز ۱ در بررسی‌های سطحی انجام‌شده به‌دست نیامده است. سفال‌های این نه محوطه شامل تپه گلشن‌آباد (IUA01)، تپه نادر داوودلی (IUA04)، تپه کربلایی جبار (IUA06)، تپه مزرع ۲ (IUA07)، قلعه زرتیه (IUA11)، تپه‌های جعفرآباد (IUA12)، تپه یام (IUA.15)، محوطه بی‌نام میلانلو (IUA20) و محوطه امام‌تراش (IUA.23) از نظر ریخت مشابه سفال‌های فرهنگ داهستان کهن بوده، ولی برخلاف آن‌ها در طیف نخودی و قرمز هستند؛ هرچند ممکن است در این محوطه‌ها سفال یا ز ۱ موجود باشد، ولی نمونه‌های منقوش آن از بررسی‌های سطحی به‌دست نیامده باشد. این محوطه‌ها که در جدول ۱ با عنوان IA (مخفف Iron Age) مشخص شده‌اند، الگوی پراکنش معناداری را نشان نمی‌دهند.

در زمینه دوره‌بندی و توالی فرهنگی به‌نظر می‌رسد فقط دو محوطه تپه یام (IUA15) و محوطه بی‌نام میلانلو (IUA20) توالی عصر مفرغ به عصر آهن را داشته باشند؛ به این ترتیب سایر محوطه‌ها برای نخستین بار در عصر آهن پی افکنده شده‌اند. همچنین پنج محوطه تپه‌های

تصویر ۴. نمونه سفال‌های یاز ۱ از محوطه‌های IUA03, 05, 08 (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 4: Selected Yaz I pottery from IUA03, 05, 08 (Authors, 2020).

تصویر ۵. نمونه سفال‌های یاز ۱ از محوطه‌های IUA18 (A) و IUA21 (B) (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 5: Selected Yaz I pottery from IUA18 (A) and IUA21 (B) (Authors, 2020).

جدول ۱. فهرست محوطه‌های عصر آهن حوضه بالایی اترک (نگارندگان، ۱۳۹۹).

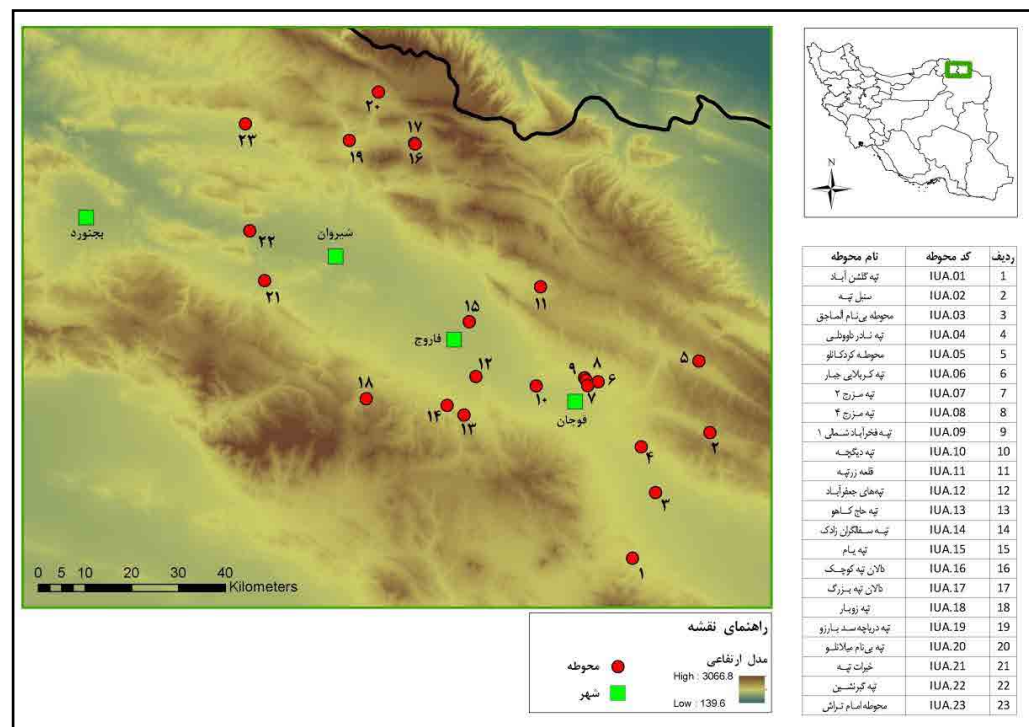
Tab. 1: The Iron Age Sites in Upper Atrak Basin (Authors, 2020).

کد سراسری	نام محوطه	مساحت (هکتار)	دوره‌ها	سایر دوره‌ها
IUA.01	تپه گلشن‌آباد	0.3	IA ⁸	
IUA.02	سنبل تپه	0.5	Y 1	I
IUA.03	محوطه بی‌نام آماجق	5.5	Y 1	
IUA.04	تپه نادر داوودلی	1	IA	I
IUA.05	محوطه کردکانلو	0.01	Y 1	
IUA.06	تپه کربلایی جبار	0.4	IA	
IUA.07	تپه مزرع ۲	1.4	IA	I
IUA.08	تپه مزرع ۴	0.6	Y 1	
IUA.09	تپه فخرآباد شمالی ۱	0.07	IA	P
IUA.10	تپه دیگچه	0.4	Y 1	
IUA.11	قلعه زرتپه	0.8	IA	I
IUA.12	تپه‌های جعفرآباد	2.8	IA	A (Y 3)
IUA.13	تپه حاج‌کاهو	0.5	Y 1	A (Y 3)
IUA.14	تپه سفال‌گران زادک	3	Y 1- Y 2	A- I
IUA.15	تپه یام	10	Y 1	Ch- BA- GKC- A (Y 3)- I
IUA.16	دالان تپه کوچک	0.3	Y 1	
IUA.17	دالان تپه بزرگ	0.6	IA	A (Y 3)
IUA.18	تپه زوبار	2.2	Y 1	
IUA.19	تپه دریاچه سد بارزو	0.3	Y 1	
IUA.20	تپه بی‌نام میلانو	1	Y 1	GKC
IUA.21	خیرات تپه	0.3	Y 1	
IUA.22	تپه گبرنشین	0.4	Y 1	
IUA.23	محوطه اماتراش	0.5	IA (AD)	
		33.9		

جغفرآباد (IUA12)، تپه حاج کاهو (IUA.13)، تپه سفالگران زادک (IUA14)، تپه یام (IUA15) و دالان تپه بزرگ (IUA17) شواهدی از تداوم عصر آهن به دوره هخامنشی ارائه می کنند. بیشتر محوطه های عصر آهن حوضه بالایی اترک کوچک هستند، به طوری که ۱۷ محوطه سک هکتار یا کمتر از آن وسعت دارند. این محوطه ها معمولاً تراکم سفال اندکی دارند. وسعت شش محوطه بیش از یک هکتار است. بزرگ ترین محوطه های عصر آهن حوضه بالایی اترک تپه یام (IUA15) با حدود ۱۰ هکتار^۶ و محوطه بی نام آلماجق (IUA03) با حدود ۵/۵ هکتار هستند. درون دشت، تراکم محوطه ها در اطراف شهر امروزی قوچان است. در نیمه غربی حوضه مورد بررسی تعداد اندکی محوطه عصر آهن وجود دارد. تراکم محوطه های این دوره در نیمه شرقی مشاهده می شود. بزرگ ترین محوطه های عصر آهن حوضه بالایی اترک، تپه یام (IUA15) و محوطه بی نام آلماجق (IUA03)، که حدود ۵۵ کیلومتر از یک دیگر فاصله دارند، در نیمه شرقی حوضه واقع شده اند. به نظر می رسد این دو محوطه را می توان به عنوان دو مرکز برای این حوضه در نظر گرفت. درباره کارکرد این محوطه ها با توجه به شواهد سطحی به راحتی نمی توان اظهار نظر نمود، البته محوطه کردکانلو (IUA05) به نظر می رسد که بقایای یک بنای خشتی منفرد کوچک است که بقایای آن در حفاری قاچاق قابل مشاهده است. این بنا به دلیل موقعیت خاص خود ممکن است کارکردی در ارتباط با دیده بانی یا نظامی داشته باشد.

ارتباط بین مساحت محوطه ها با ارتفاع از سطح دریا

محوطه های دوره آهن منطقه در ارتفاعی بین ۱۰۰۷ تا ۱۷۱۸ متری از سطح دریا واقع شده اند. وسعت کوچک ترین محوطه ۰/۱٪ و بزرگ ترین آن ها ۱۰ هکتار است. بررسی ضریب همبستگی پیرسون در مورد میزان مساحت محوطه ها با عامل ارتفاع از سطح دریا (تصویر ۶)، ۰/۲۹۹- را نشان می دهد (جدول ۲) که این رقم، همبستگی منفی اما متوسط را بیان می کند. بدین معنی که هر چه ارتفاع

تصویر ۶. موقعیت محوطه های باستانی نسبت به ارتفاع از سطح دریا (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 6. Location of Sites base on elevation (Authors, 2020).

جدول ۲. جدول همبستگی عوامل محیطی با محوطه‌های باستانی (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Tab. 2: Correlation table of environmental factors with Sites (Authors, 2020).

Correlations		extend	elevation	slope deg	slope dire	river	road	geology
extend	Pearson Correlation	1	-.299	.072	-.240	.313	-.114	-.054
	Sig. (2-tailed)		.166	.745	.271	.146	.605	.807
	N	23	23	23	23	23	23	23
elevation	Pearson Correlation	-.299	1	.302	.329	.039	.471*	-.055
	Sig. (2-tailed)	.166		.161	.126	.859	.023	.802
	N	23	23	23	23	23	23	23
slope deg	Pearson Correlation	.072	.302	1	-.044	.167	.259	.265
	Sig. (2-tailed)	.745	.161		.843	.445	.232	.223
	N	23	23	23	23	23	23	23
slope dire	Pearson Correlation	-.240	.329	-.044	1	.140	.319	-.217
	Sig. (2-tailed)	.271	.126	.843		.523	.138	.319
	N	23	23	23	23	23	23	23
river	Pearson Correlation	.313	.039	.167	.140	1	-.181	-.127
	Sig. (2-tailed)	.146	.859	.445	.523		.408	.564
	N	23	23	23	23	23	23	23
road	Pearson Correlation	-.114	.471*	.259	.319	-.181	1	-.109
	Sig. (2-tailed)	.605	.023	.232	.138	.408		.619
	N	23	23	23	23	23	23	23
geology	Pearson Correlation	-.054	-.055	.265	-.217	-.127	-.109	1
	Sig. (2-tailed)	.807	.802	.223	.319	.564	.619	
	N	23	23	23	23	23	23	23

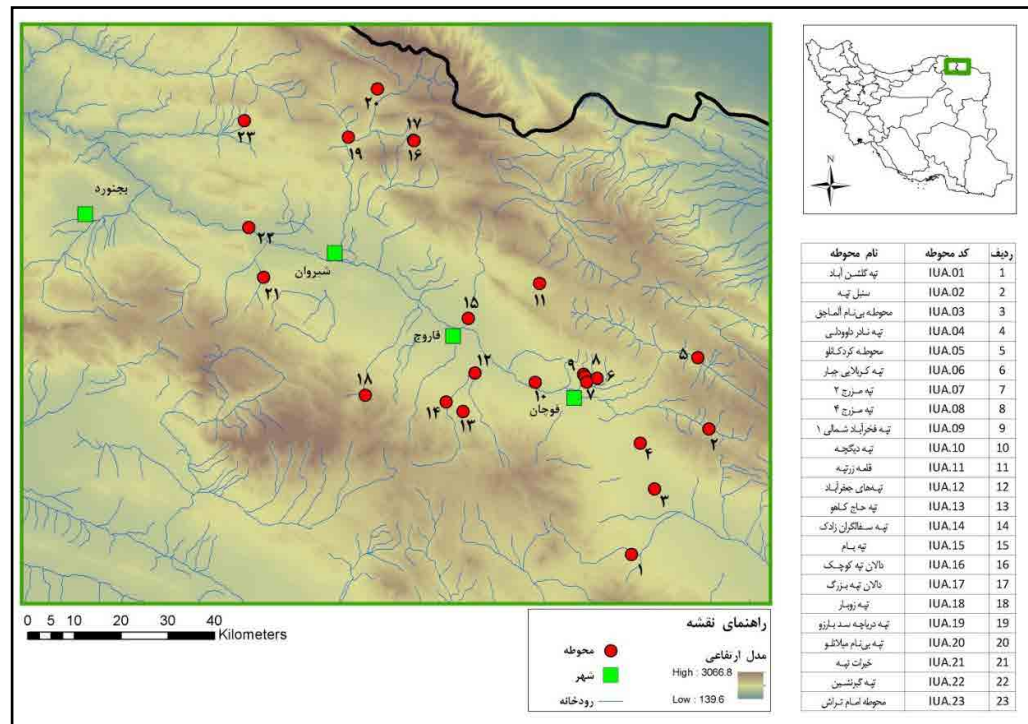
*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

از سطح دریا افزایش می‌یابد، انتظار می‌رود که از وسعت محوطه‌ها به دلیل محدودیت‌های عوامل طبیعی کاسته شود و این قضیه در این منطقه تا حدودی صادق است. به این معنی که در هر نقطه‌ای از منطقه، تعدادی محوطه با وسعت‌های مختلف دیده می‌شود و تغییرات ارتفاع تأثیر متوسطی بر وسعت محوطه‌ها داشته است.

ارتباط بین مساحت محوطه‌ها با فاصله از منابع دائمی آب

نحوه پراکندگی شبکه آب‌ها به نحو بارزی موقعیت، الگو و شکل سکونتگاه‌ها را مشخص می‌کنند (سعیدی، ۱۳۷۶: ۴۴). وضعیت عمومی منطقه از نظر دسترسی به آب نسبتاً مناسب است. با نگاهی گذرا به محوطه‌های عصر آهن در حوضه بالایی اترک به راحتی می‌توان مشاهده کرد که پراکنش محوطه‌ها در دره‌ها و منابع آب جاری در این دره‌ها و در میانه دشت نزدیک به مسیر اترک یا سرشاخه‌های آن است. نسبت این محوطه‌ها در دره‌های کپه‌داغ و شاه جهان نسبتاً یکسان است. تراکم محوطه‌ها در کنار رودخانه‌های فصلی یا مسیل‌های آب بیشترند و تعدادی از محوطه‌ها نیز در فاصله اندکی از چشمه‌ها واقع شده‌اند. فاصله محوطه‌های عصر آهن منطقه از منابع دائمی آب از جمله رودخانه‌ها و سایر منابع آب جاری در گستره‌ای بین ۰ تا ۶۳۹۵ متر و میانگین فاصله آن‌ها ۱۴۴۱ متر است. ضریب همبستگی پیرسون ۰/۳۱۳ را (جدول ۲) بیان می‌کند که این رقم، رابطه سطح معنی‌داری مستقیم و متوسط را بین مساحت محوطه‌های منطقه با عامل فاصله از منابع

دائمی آب را نشان می‌دهد، یعنی هرچه از منابع آب دور شویم باید انتظار داشته باشیم که مساحت محوطه‌ها هم کوچک‌تر شود و هرچه به منابع آب نزدیک‌تر می‌شویم، مساحت محوطه‌ها بزرگ‌تر شوند. این نکته در این منطقه صادق اما در سطح متوسط است و محوطه‌هایی با ابعاد بزرگ و وسیع در فاصله اندکی از منابع دائمی آب واقع شده‌اند (تصویر ۷).

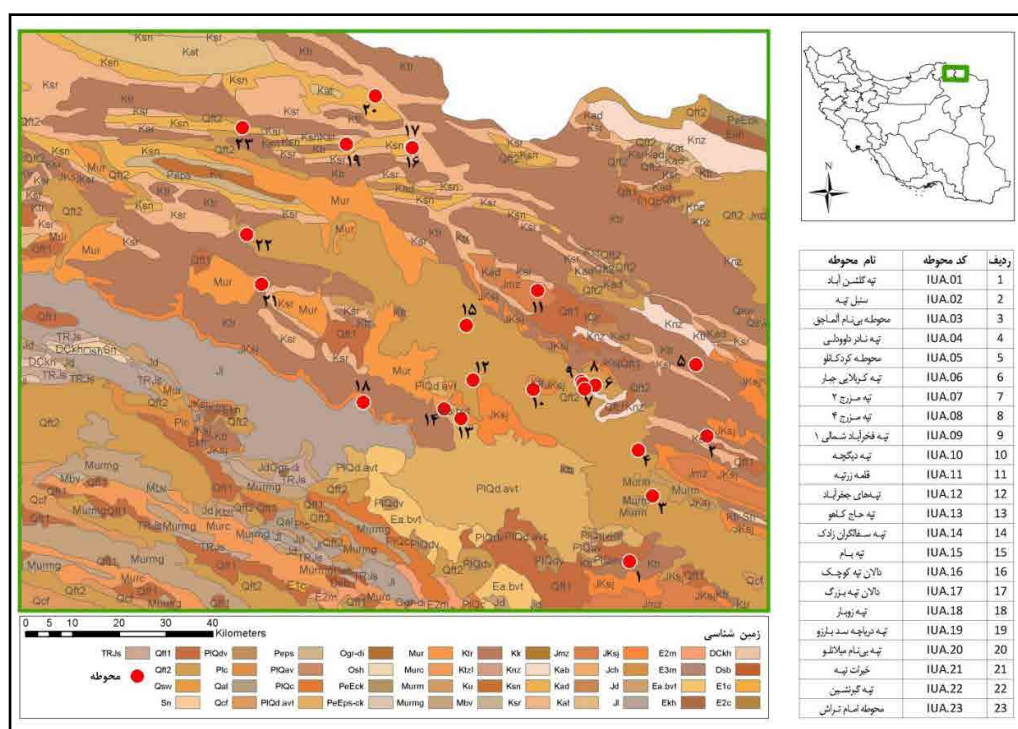

تصویر ۷. موقعیت محوطه‌های باستانی نسبت به رودخانه‌ها (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 7. Location of Sites base on rivers(Authors, 2020).

ارتباط بین مساحت محوطه‌ها و نوع خاک

خاک یک منطقه در شکل‌گیری محوطه‌های باستانی بسیار اهمیت دارد. این اهمیت در پوشش گیاهی و ارتباط با کشاورزی معنا می‌یابد. ضریب همبستگی پیرسون بین مساحت محوطه‌های منطقه را با عامل نوع خاک (تصویر ۸) محل قرارگیری محوطه‌ها ۰/۵۴- را نشان می‌دهد (جدول ۲). این رقم ضعیف و اندک است و بیشتر نشان‌دهنده عدم ارتباط بین میزان مساحت محوطه‌ها با عوامل نوع خاک است. انتظار می‌رود که در دشت‌های رسوبی محوطه‌های بزرگ و در حاشیه دشت‌ها و دامنه‌های کوه‌ها محوطه‌های کوچک‌تر وجود داشته باشد و این قضیه در این منطقه صادق نیست. شاید از دلایل آن، این است که محوطه‌ها با وسعت‌های بزرگ و کوچک در دشت‌های میان‌کوهی و تعدادی در دیگر بخش‌ها پراکنده‌اند و همین باعث شده است که نتیجه همبستگی بسیار ضعیف باشد؛ همان‌طور که بر روی نقشه مشخص است چهار محوطه بر روی خاک‌های شل با بلوک‌های سیاه و خاکستری ماسه‌سنگ یا سیلت، سه محوطه در منطقه خاک‌هایی از جنس سنگ آهک بیوکلاستیک اربیتون‌دار قرار دارند، ۱۰ محوطه در منطقه‌ای با خاک‌های رسوبی و لایه‌های اندک بادبزی قرار دارند. در این نوع خاک معمولاً وجود رسوبات ریزدانه و حاصل‌خیز، مواد و مصالح خوبی را برای کشاورزی، سفال‌سازی و سایر فعالیت‌های اقتصادی و به‌طور کلی شرایط مناسبی را برای ایجاد استقرارها فراهم می‌کند (مقصودی و همکاران، ۱۳۹۱: ۷).

تصویر ۸. موقعیت قرارگیری محوطه‌های عصر آهن نسبت به زمین‌شناسی منطقه (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 8. Location of sites base on Geology (Authors, 2020).

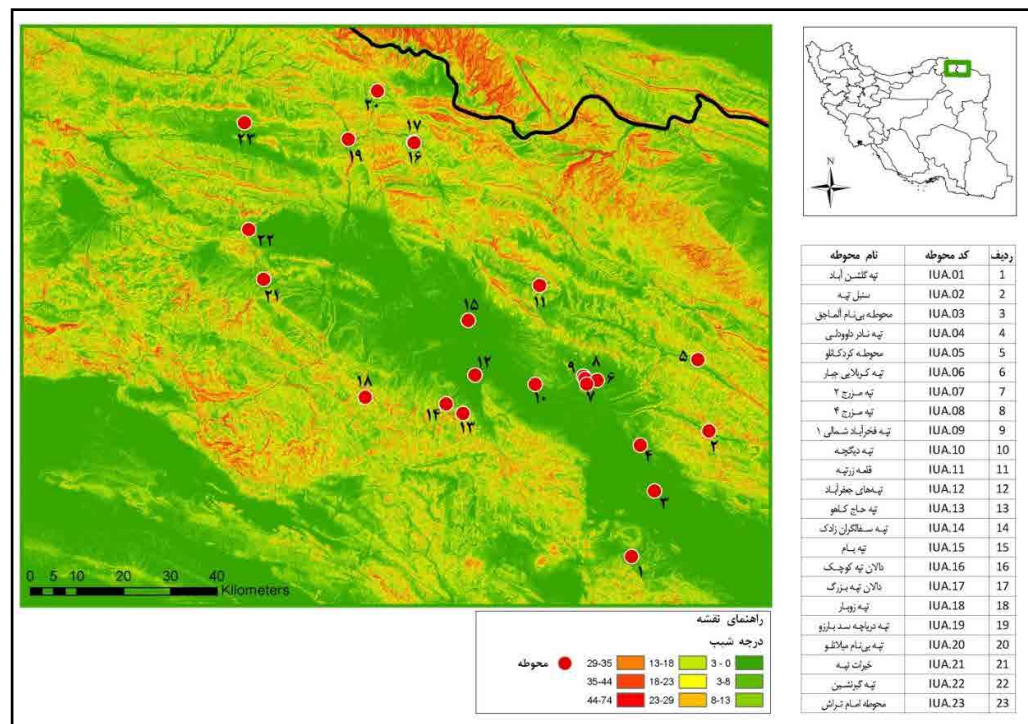
ارتباط بین مساحت محوطه‌ها با درجه شیب محل قرارگیری آن‌ها

شیب زمین یکی از مهم‌ترین عوامل تغییر و تحول ناهمواری‌های سطح زمین به شمار می‌رود و برخی از فعالیت‌های گروه‌های انسانی مانند کشاورزی، دامداری و حتی برخی سکونتگاه‌های انسانی بر روی شیب‌ها و دامنه‌ها انجام می‌شود (زمردیان، ۱۳۷۴: ۲۵). با توجه به اهداف پیش‌رو درجه شیب‌های موجود در منطقه در نه گروه مجزا طبقه‌بندی شدند (تصویر ۹) که کمترین آن طبقه اول ۳-۰ درجه و بیشترین آن طبقه ۹ تعیین شده است. با توجه به این‌که بهترین شیب جهت برپایی سکونتگاه انسانی شیب ۱۰-۰ درجه در نظر گرفته شده، به بررسی محل قرارگیری محوطه‌ها بر روی شیب‌ها می‌پردازیم.

درجه شیب محل قرارگیری محوطه‌های باستانی عامل مهمی است که با توجه به ماهیت اقتصادی بر مساحت آن‌ها تأثیر می‌گذارد. ضریب همبستگی پیرسون بین مساحت محوطه‌های منطقه با عامل درجه شیب محل قرارگیری محوطه‌ها ۰/۷۲ را نشان می‌دهد (جدول ۲). این رقم ارتباط بسیار ضعیف را بین مساحت محوطه‌ها و درجه شیب محل قرارگیری آن‌هاست. شاید از دلایل آن بتوان این مطلب را ذکر کرد که بیشتر محوطه‌های مذکور که در شیب‌های مختلف واقع شده‌اند، به طور فصلی مسکون بوده و یا این‌که شیب‌های متنوع برای استقرار ساکنان آن‌ها مهم نبوده است. این پدیده نیز امروزه در منطقه دیده می‌شود و روستاهای امروزی نیز در همین شیب‌های گوناگون واقع شده‌اند.

ارتباط بین مساحت محوطه‌ها و جهات شیب

در جغرافیا با توجه به آفتاب‌گیری دامنه‌ها و مناطق مختلف زمین، جهات شیب به هشت گروه (شمال، شمال شرق، شرق، جنوب شرق، جنوب، جنوب غرب، غرب و شمال غرب) تقسیم‌بندی می‌شود. براساس این توالی رتبه‌های ۱ تا ۹ را احراز نموده‌اند (تصویر ۱۰). ضریب همبستگی پیرسون

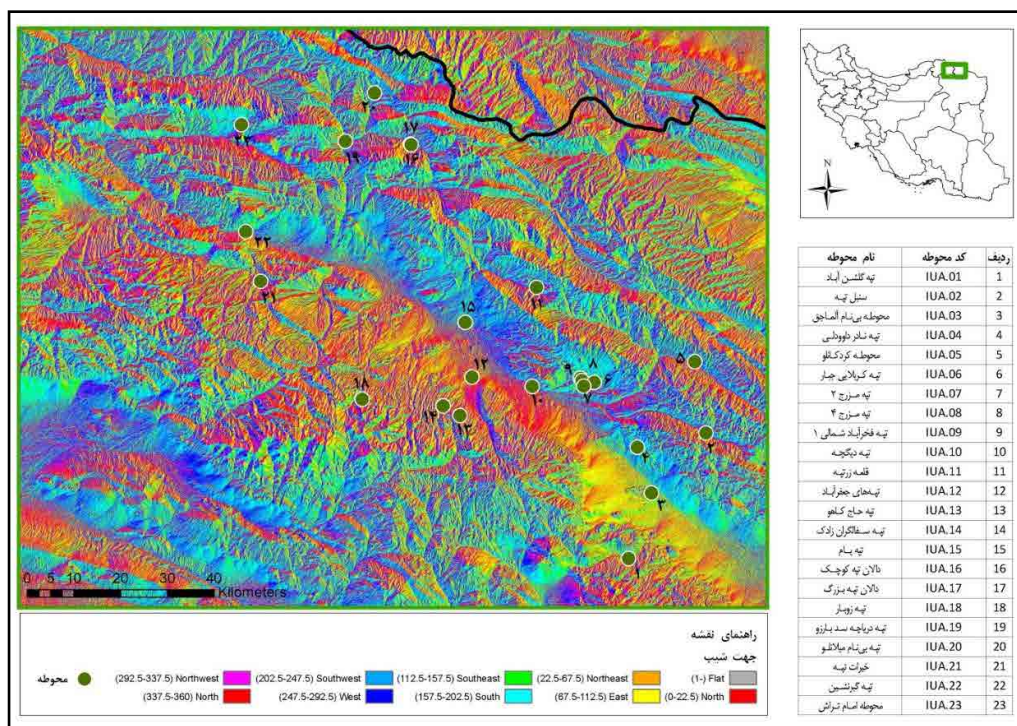
تصویر ۹. موقعیت محوطه‌ها نسبت به درجه شیب محل قرارگیری آن‌ها (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 9. Location of Sites and their Slope (Authors, 2020).

بین مساحت محوطه‌های منطقه را با عامل جهات شیب محل قرارگیری محوطه‌ها ۲۴۰- را نشان می‌دهد (جدول ۲). این رقم معکوس و میزان متوسطی از ارتباط بین میزان مساحت محوطه‌ها با عامل‌های جهات شیب است. در مناطق سردسیر، شیب رو به آفتاب و در مناطق گرمسیر شیب‌های پشت به آفتاب برای سکونت مناسب‌تر به نظر می‌رسند. حوضه بالایی اترک به دلیل تحت‌تأثیر بودن جریان‌ات سرد پرفشار سیبری، زمستان‌های سردی دارد. در این منطقه در فصول مختلف، جهات شیب رو به سمت جنوب بیشترین و جهات‌های رو به شمال کمترین اهمیت را دارند؛ زیرا جهات‌های رو به جنوب در تابستان کمترین گرمای دریافتی را دارند و در زمستان بیشترین گرما را دریافت می‌کنند. نتایج حاصل از تحقیق نشان می‌دهد بیشتر محوطه‌های منطقه در هر جهت شیبی قرار دارند. این پدیده نشان می‌دهد که تعدادی از این محوطه‌ها برای مدت طولانی مورد استفاده قرار نگرفته و یا این‌که جهات شیب مختلف برای ساکنان این منطقه در فصول مختلف آن چنان مهم نبوده است.

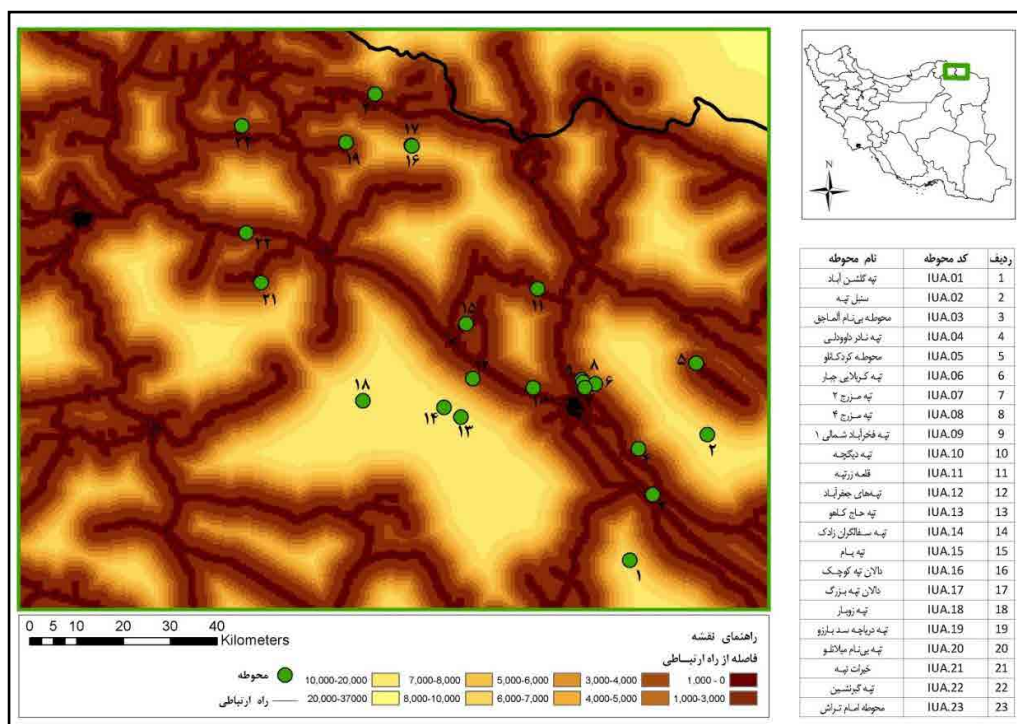
رابطه بین مساحت محوطه‌ها با فاصله از مسیرهای ارتباطی اصلی

محوطه‌های منطقه در فاصله بین ۰ تا ۱۵۳۵۵ متری از مسیرهای ارتباطی اصلی امروزی واقع شده‌اند (تصویر ۱۱). ضریب همبستگی پیرسون ۱۱۴- را نشان می‌دهد (جدول ۲)، این رقم ارتباط بسیار ضعیف و اندک و معکوس را نشان می‌دهد؛ به بیان دیگر هر چه از مسیرهای ارتباطی اصلی دور می‌شویم، باید انتظار داشته باشیم که از وسعت محوطه‌ها کاسته و کوچک‌تر شوند، اما این مسأله در این منطقه ضعیف و برعکس است و برای همه محوطه‌ها صدق نمی‌کند. این مسأله نشان می‌دهد که محوطه‌ها در کنار مسیرهای ارتباطی فرعی‌تر قرار دارند. نکته قابل‌توجه وجود مسیرهای فرعی، میان‌بر و خاکی است که امروزه نیز توسط مردمان استفاده می‌شوند. استفاده از این مسیرهای میان‌بر موجب می‌شود که اهالی منطقه با توجه به دسترسی سریع‌تر این جاده‌های میان‌بر، از جاده‌های اصلی کمتر استفاده کنند.

تصویر ۱۰. موقعیت محوطه‌های عصر آهن و جهات شیب منطقه (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 10. Location of Sites and slope direction (Authors, 2020).

تصویر ۱۱. فاصله محوطه‌های عصر آهن نسبت به مسیرهای ارتباطی (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 11. Location of Sites in relation ro communication routs (Authors, 2020).

الگوهای استقراری محوطه‌های عصر آهن

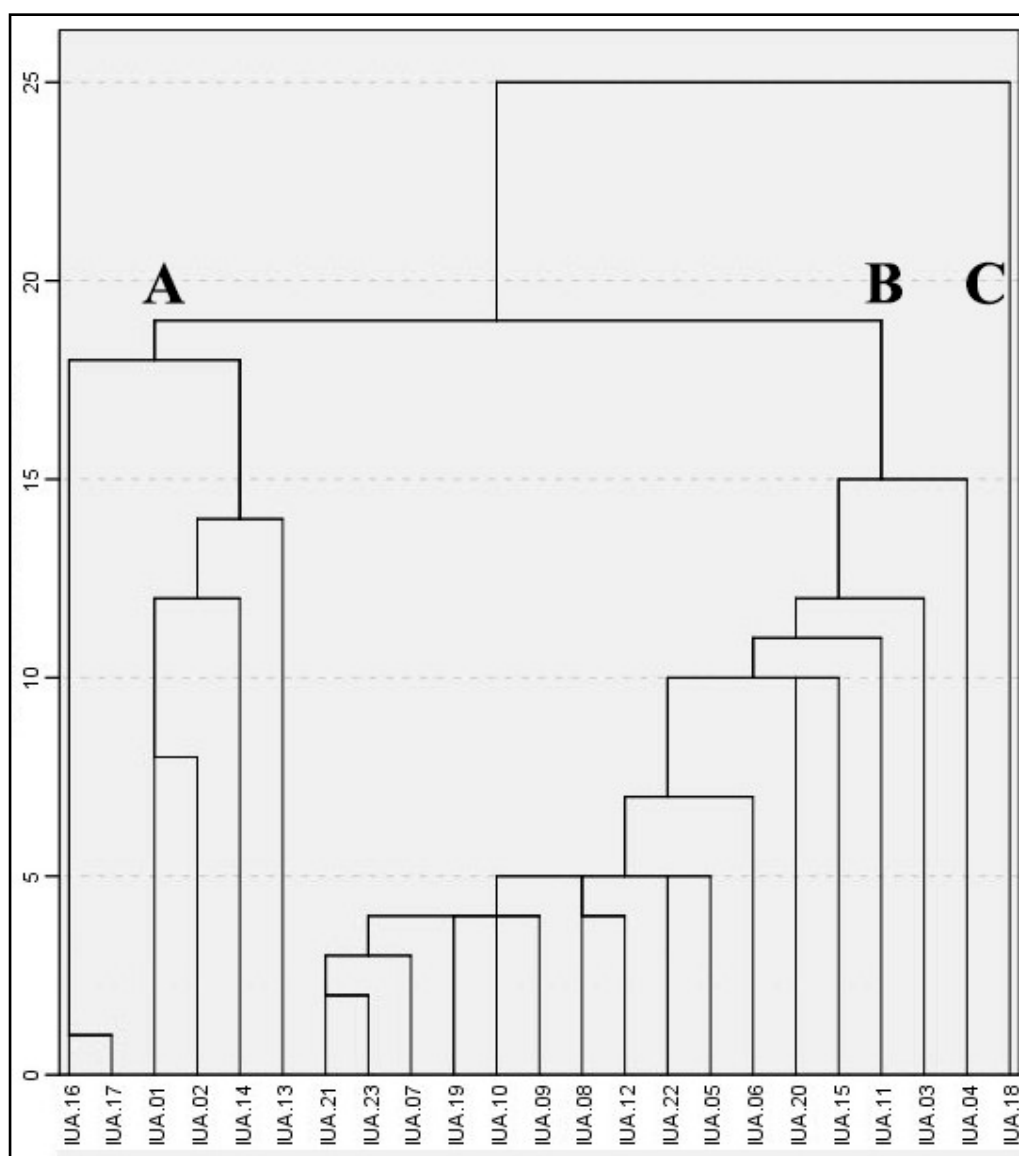
در این پژوهش برای به دست آوردن الگوی استقرارهای منطقه و به منظور تحلیل و درک بهتر پراکندگی محوطه‌های باستان‌شناختی منطقه و یافتن الگویی متناسب با متغیرهای محیطی از روش آماری تحلیل خوشه‌ای استفاده شده است؛ بدین معنی که عوامل محیطی، از جمله ارتفاع از سطح دریا، فاصله از منابع آب، میزان شیب، نوع خاک و فاصله از مسیرهای ارتباطی به عنوان متغیر مستقل و مساحت محوطه‌های باستانی نیز به عنوان متغیر وابسته در نظر گرفته شد. در خوشه‌بندی و تعیین الگوی استقراری محوطه‌ها از روش نزدیک‌ترین همسایه و فاصله اقلیدسی استفاده شد. براساس تحلیل‌های آماری و خوشه‌بندی آن‌ها، سه الگو به دست آمد که در ادامه به آن‌ها پرداخته می‌شود (جدول ۳، نمودار ۱).

جدول ۳. محوطه‌های عصر آهن و گروه‌بندی هر کدام (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Tab. 3: The Iron Age Sites and grouping each category (Authors, 2020).

Cluster Membership

Case	3 Clusters
1:IUA.01	1
2:IUA.02	1
3:IUA.03	2
4:IUA.04	2
5:IUA.05	2
6:IUA.06	2
7:IUA.07	2
8:IUA.08	2
9:IUA.09	2
10:IUA.10	2
11:IUA.11	2
12:IUA.12	2
13:IUA.13	1
14:IUA.14	1
15:IUA.15	2
16:IUA.16	1
17:IUA.17	1
18:IUA.18	3
19:IUA.19	2
20:IUA.20	2
21:IUA.21	2
22:IUA.22	2
23:IUA.23	2

نمودار ۱. نمودار دندوگرام محوطه‌های عصر آهن (نگارندگان، ۱۳۹۹).

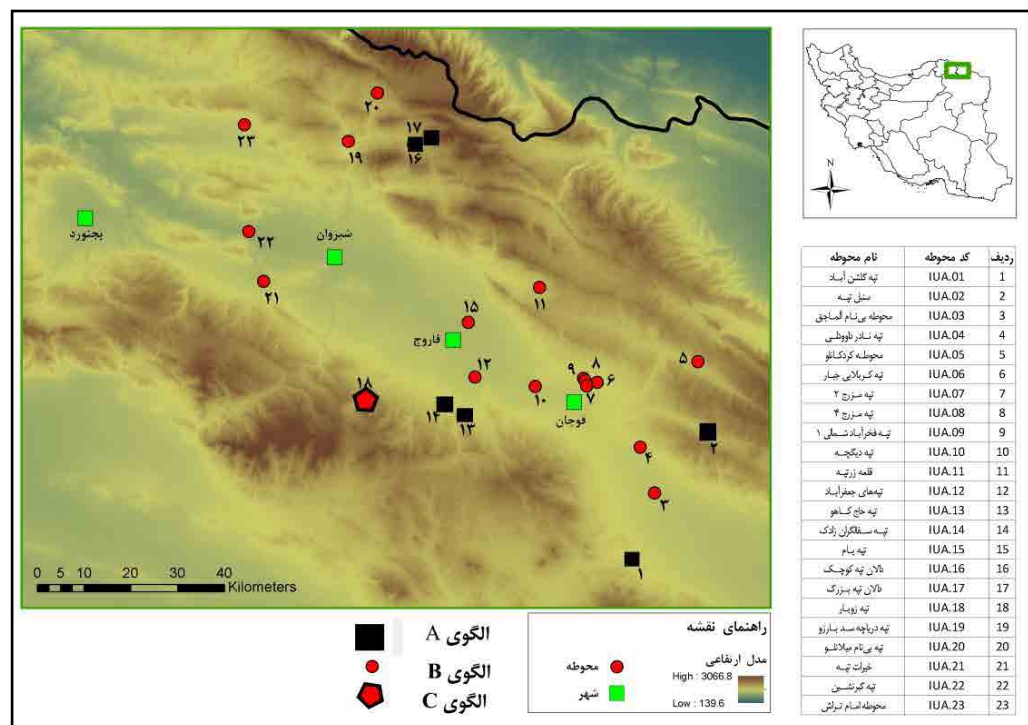
Diag 1. Dendrogram diagram of Iron Age sites (Authors, 2020).

الگوی استقرار ۱: الگوی استقراری ۱، شامل شش محوطه هستند (نمودار ۱، جدول ۳). ارتفاع از سطح دریای این الگوی استقراری بین ۱۳۸۵ تا ۱۶۹۲ متر و در فاصله بین ۰ تا ۲۲۸۵ متری از منابع دائمی آب واقع شده و مساحتی بین ۳۰۰۰ تا ۶۰۰۰ مترمربع دارند. فاصله این گروه از محوطه‌ها از مسیرهای ارتباطی اصلی بین ۶۲۰۸ تا ۱۱۴۸۷ متر و در شیب‌های ۰ تا ۳ و ۳-۸ درجه قرار دارند. یک محوطه در شیب‌های بالاتر از ۹ درجه قرار گرفته است. این گروه با توجه به موقعیت قرارگیری آن‌ها از نظر زمین‌شناسی دو محوطه در زمین‌هایی با قدمت کرتاسه و کواترنری و چهار محوطه در زمین‌هایی با بسترهای خاک‌های شل با بلوک‌های سیاه و خاکستری ماسه‌سنگ یا سیلت و خاک‌هایی از جنس سنگ آهک بیوکلاستیک اربیتون‌دار قرار گرفته‌اند. واقع شدن این نوع محوطه‌ها در چشم‌انداز منطقه و بنابر شیوه پراکنش این سکونتگاه‌ها در سطح دشت و منطقه مرتفع، وسعت اندک آن‌ها که زیر نیم هکتارند، می‌توان شیوه اقتصادی این زیستگاه‌ها را به صورت

اسکان‌های موقتی و فصلی فرض نمود. با توجه به رها نمودن مناطق بسیار زیاد هموار داخل دشت و سکونت در کوهپایه‌ها، به احتمال زیاد جوامع این دوره به دام‌پروری و گله‌داری اتکا داشته‌اند. وسعت محوطه‌های اندک با پیروی از یک الگوی خطی در امتداد منابع آب که با ویژگی زمین‌های کم بارور و دسترسی به مناطق مرتعی نشان از استقرارهای فصلی دارد. در نتیجه، محوطه‌های کوچک حاشیه کوه‌پایه‌ها، نواحی تپه‌ماهوری و دامنه کوه‌ها از نظر معیشتی وابستگی بیشتری به دامداری (?) دارند و شعاع بهره‌برداری محوطه‌ها از محیط وسیع‌تر است.

الگوی استقرار ۲: در این الگو، ۱۴ محوطه قرار دارند (نمودار ۱، تصویر ۱۲). ارتفاع از سطح دریای این الگوی استقرار بین ۱۰۰۷ تا ۱۵۴۹ متر، در فاصله بین ۵۱۷ تا ۶۳۹۵ متری از منابع دائمی آب واقع شده و مساحتی بین ۰/۱ تا ۱/۴ هکتار دارند. فاصله این گروه از محوطه‌ها از مسیرهای ارتباطی اصلی بین ۰ تا ۲۹۲۶ متر و در شیب‌های گروه اول و دوم و سوم، یعنی ۰ تا ۳ و ۳ تا ۸ و ۸ تا ۱۳ درجه قرار دارند. این گروه با توجه به موقعیت قرارگیری آن‌ها از نظر زمین‌شناسی در زمین‌هایی با قدمت کرتاسه و کواترنری، ژوراسیک در زمین‌هایی با بسترهای خاک‌های شل با بلوک‌های سیاه و خاکستری ماسه‌سنگ یا سیلت و خاک‌هایی از جنس سنگ آهک بیوکلاستیک اربیتون‌دار و لایه‌های رسوبی بادبزی شکل قرار گرفته‌اند. واقع شدن این نوع محوطه‌ها در چشم‌انداز منطقه و بنابر شیوه پراکنش این سکونتگاه‌ها در سطح دشت و منطقه مرتفع، وسعت اندک آن‌ها که زیر دو هکتارند، می‌توان شیوه اقتصادی این زیستگاه‌ها را به صورت اسکان‌های کشاورزی و دامداری فرض نمود.

الگوی استقرار ۳: در این گروه تنها یک محوطه قرار گرفته است و دلیل قرارگیری آن‌ها در یک خوشه یا الگوی مجزا وسعت بسیار زیاد آن نسبت به دیگر محوطه‌ها است. وسعت این محوطه ۲/۲ هکتار و در ارتفاعی ۱۶۸۷ متری از سطح دریا قرار دارد. محوطه مذکور در فاصله ۱۱۵۶ متری از

تصویر ۱۲. موقعیت الگوهای استقرار محوطه‌های عصر آهن (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 12. Location of Settlement Patterns of Iron Age Sites (Authors, 2020).

منابع اصلی آب قرار گرفته و از نظر قرارگیری در چشم‌انداز منطقه، این محوطه در زمین‌هایی با خاک‌هایی از سنگ آهک بیوکلاستیک اربیتون‌دار و در فاصله ۱۵۳۵۵ متری مسیر ارتباطی اصلی واقع شده است. این محوطه در شیب کمتر از ۱۰ درجه، یعنی در شیب حدود ۶ درجه قرار گرفته است. همه این خصوصیات مخصوصاً واقع شدن در ارتفاع بالا و فاصله زیاد با منابع آب و مسیرهای ارتباطی و دیگر مشخصات نشان می‌دهد که مشابه با گروه یک است و تنها به خاطر اختلاف در وسعت این محوطه باعث شده در یک گروه جدا قرار گیرد.

نتیجه‌گیری

بزرگ‌ترین محوطه‌های حوضه بالایی اترک (به جز محوطه IUA03) تقریباً در یک خط عمودی و بسیار نزدیک به یک‌دیگر قرار دارند، تپه یام (IUA15) با ۱۰ هکتار، تپه‌های جعفرآباد (IUA12) با ۲/۸ هکتار و محوطه سفالگران زادک (IUA14) با ۳ هکتار در مجموع با حدود ۱۶ هکتار از ۳۳ هکتار مجموع، نیمی از وسعت محوطه‌های عصر آهن این حوضه را پوشش می‌دهند. این محوطه‌ها امروزه در اطراف شهر فاروج و تقریباً در میانه دشت قرار دارند. محدوده شهر امروزی فاروج تقریباً در مرکز دشت و همچنین میانه دره واقع شده است؛ اما به نظر نمی‌رسد تجمع جمعیتی در این محدوده فقط به همین علت باشد. با کمی تمرکز بر ویژگی‌های حوضه بالایی اترک همان‌گونه که گفته شد، می‌توان دریافت که این منطقه نقش بسیار مهمی در رفت‌وآمد مناطق داخلی فلات ایران با سرزمین‌های پست شمال کپه‌داغ و استپ‌های شمال آسیا دارد. این منطقه امروزه نیز جاده بین‌المللی غرب و شرق است. معبر کپه‌داغ امروزه با گذشتن از شهر قوچان به باجگیران و از آنجا به عشق‌آباد یا با گذشتن از لطف‌آباد به سوی مرو می‌رود. از سوی دیگر، علاوه بر این که این جاده در ادامه از قوچان به مشهد می‌رود، در محل دیگری در جنوب از گذرگاهی بین کوه‌های شاه‌جهان و بینالود عبور کرده و بدون گذر از دشت مشهد و نیشابور به صورت یک راه میان‌بر و کوتاه‌تر به سوی سبزوار و مرکز فلات ایران ادامه مسیر می‌دهد. همین نکته نشانگر اهمیت دره بالایی اترک در عبور و مرور و به دنبال آن مبادلات، بازرگانی و جابه‌جایی جمعیت است. اما نکته مهم در این جاست که جاده امروزی قوچان به باجگیران یک جاده مدرن است که در چند دهه اخیر ساخته شده است. شهر قوچان نیز شهری تازه‌ساخت است که پس از زلزله ویرانگر قوچان قدیم^۱ در سال ۱۲۷۳ ه.ش، در ۱۲ کیلومتری شرق شهر قدیم ساخته شد؛ بنابراین باید در اینجا تلاش کرد با تکیه بر جغرافیای طبیعی و شواهد باستان‌شناختی به راه اصلی و باستانی منطقه که شمال کپه‌داغ را به مناطق داخلی فلات ایران متصل می‌کند، دست‌یافت.

تمرکز محوطه‌های بزرگ عصر آهن در محدوده شهر امروزی فاروج نشان می‌دهد که مرکز دره اترک همین محدوده بوده و راه شمالی-جنوبی از این مکان عبور می‌کرده است. نکته مهم در بازسازی راه‌ها، شرایط کوهستانی بودن منطقه است که اجازه عبور و مرور از هر جایی را امکان‌پذیر نمی‌کند. با این شرایط در جنوب فقط یک راه ممکن وجود دارد و آن، همان معبر بینالود-شاه‌جهان امروزی است که از قوچان به سوی سبزوار می‌رود. در نزدیکی این جاده، تپه گلشن‌آباد (IUA.01) قرار دارد که درواقع در محدوده ورودی این معبر کوهستانی قرار گرفته است. جالب اینجاست که پس از عبور از منطقه کوهستانی این معبر، تقریباً در خروجی این معبر و در دشت، محوطه تیغ‌مهره با آثاری از یاز ۱ شناسایی و معرفی شده است (باصفا، ۱۳۹۶). فاصله بین محوطه گلشن‌آباد (IUA.01) با تپه تیغ‌مهره به خط مستقیم حدود ۳۸ کیلومتر است. تمام محوطه‌های عصر آهن دشت اسفراین نیز یاز ۱ دارند (Vahdati, 2015: 268) و محوطه جیران‌تپه با آثار شاخص معماری و سفالی از این فرهنگ در آن کاوش شده است (Vahdati, 2016).

اما تعیین آسان مسیر شمالی یا معبر کپه داغ به دلیل تعدد دره‌ها و ارتباط برخی دره‌ها با هم اندکی دشوار است. با بررسی دقیق مسیرهای موجود در منطقه و ارتباط آن‌ها با محوطه‌های عصر آهن معبر کپه داغ بدین صورت پیشنهاد می‌شود؛ از یام به سوی شمال به ترتیب روستاهای تیتکانلو، کوران، اوغاز، قلعه حسن، میلانلو. از اینجا دو راه برای گذشتن از کپه داغ و رفتن به سوی شمال آن وجود دارد؛ یکی رفتن به منطقه گلول، روستای سرداب و سپس فیروزه در شمال کپه داغ یا از روستای میلانلو به سوی شرق و روستای بردار، باجگیران و سپس عشق آباد در شمال کپه داغ است. محوطه‌های تپه یام (IUA15)، دالان تپه کوچک (IUA16)، دالان تپه بزرگ (IUA14) و تپه بی نام میلانلو (IUA20) در مسیر این راه پیشنهادی قرار می‌گیرند. این معبر به گواهی ساکنان محلی در گذشته و در دوره حکومت روسیه تزاری نیز معبری برای رفتن به عشق آباد بوده است. معبر پیشنهادی با وجود آن که طول بیشتری از جاده امروزی قوچان به باجگیران دارد، برخلاف آن جاده که از مسیری نسبتاً خشک و فاقد روستا و آبادی می‌گذرد، از دره‌های سرسبز و مرغزارهای کوهستانی و از کنار آبادی‌ها می‌گذرد. چهار محوطه عصر آهن نام برده شده در طول این مسیر آبادی‌های این راه هستند.

راه دیگر در امتداد رود اترک، حوضه بالایی اترک را به حوضه میانی متصل می‌کند. دو محوطه در ابتدای این دو حوضه نشانه‌های مهمی از مرز فرهنگی در این بخش از حوضه اترک را ارائه می‌کنند. محوطه گبرنشین (IUA.22) در ابتدای غربی حوضه بالایی اترک در حاشیه این رود و در محلی قرار دارد که اترک وارد مسیر کوهستانی شده و به حوضه میانی اترک نام گذاری شده است؛ اما حدود ۵ کیلومتر به سوی غرب و در امتداد اترک، در ابتدای شرقی حوضه میانی اترک، محوطه سفالگر قرار دارد که سفال‌های سطحی آن از نوع خاکستری داهستان کهن است. البته تعداد انگشت شماری از سفال‌های منقوش یا ز ۱ نیز بر سطح آن مشاهده می‌شود. جالب اینجا است که سفال‌های یا ز ۱ در محوطه سفالگر برخلاف تپه گبرنشین (IUA.22) که همگی خشن و بدساخت هستند، از نظر کیفیت ساخت متوسط دارند. به این ترتیب این دو محوطه نشان می‌دهند که مرز فرهنگی سفال منقوش یا ز ۱ و سفال خاکستری داهستان کهن با مرز جغرافیایی حوضه بالایی و میانی اترک منطبق است. همان گونه که آمد، امروزه تقریباً تمام پژوهشگران بر این نکته هم‌داستانند که مردمان دارای فرهنگ یا ز ۱ کوچ‌رو بودند. از آنجا که آثار یا ز ۱ در پهنه وسیعی از خراسان بزرگ و بخش‌های جنوبی فرارود مسیر جابه‌جایی جمعیتی ناگزیر از راه‌های شمالی-جنوبی که مناطق استپی شمال آسیا را به مناطق داخلی‌تر آن در فلات ایران متصل می‌کند از خراسان بزرگ عبور خواهد کرد. در این دیدگاه، حوضه بالایی اترک به دلیل موقعیت راهبردی آن، نقش بسیار مهمی در ورود مردمان دارای فرهنگ یا ز ۱ به بخش‌های درونی‌تر فلات ایران دارد. بررسی سفال دست‌ساز و اشیاء فلزی مجموعه یا ز ۱ نشان می‌دهد که تقریباً تمام اشیاء فلزی فرهنگ یا ز ۱ منشأ استپ دارند. جالب اینجا است که برخی اشیاء فلزی چون پلاک‌های گرد با یک حلقه قالب‌ریزی شده (round badges with a cast loop) علاوه بر محوطه‌های خراسان بزرگ و ورارود، در ایران از سیلک ۶ و گیان ۱ نیز به دست آمده‌اند (Kuz'mina, 2007: 431). جالب‌تر این که پژوهشگران بر شباهت‌های آشکار سفال‌های یا ز ۱ با سفال‌های سیلک ۶ و همچنین نخستین دوره شوش یا روستای هخامنشی شوش اذعان دارند (Genito, 1998: 90). همان گونه که محسن دانا و علیرضا هژبری نوبری پیش از این پیشنهاد کرده‌اند، به نظر می‌رسد می‌توان مسیر حرکت مواد فرهنگی مشابه از بخش‌های شرقی‌تر خراسان بزرگ به مناطق غربی مرکز فلات ایران را بازسازی کرد (در حال انتشار)؛ هرچند این موضوع نیاز به بررسی و گردآوری مدارک بیشتری دارد. پژوهش‌های آینده بدون تردید می‌تواند این فرضیه را تأیید یا رد نماید.

سپاسگزاری

از اعضای هیأت بررسی باستان‌شناسی شهرستان‌های شیروان، فاروج و قوچان آقایان: علی نعمتی، سیدرضا رافعی، سعید شنجمالی، سعید بابک، مهدی تقی‌پور و خانم‌ها معصومه پاشازاده، خیرالنسا جودی و زهره نامدار سپاسگزاری می‌نمایم. طراحی سفال‌ها توسط خانم‌ها زینب قاسمی و کژال جهانگیری انجام شده است. نقشه‌ها توسط محمدرضا رکنی و زینب ولی‌نژاد تهیه شده که به این وسیله از ایشان مراتب قدردانی به عمل می‌آید. مطالب مربوط به تحلیل‌های SPSS توسط محسن حیدری انجام شده که مراتب قدردانی خود را به وی ابراز می‌نمایم.

پی‌نوشت

۱. در اینجا منظور از جنوب ایران، خوزستان و گستره فرهنگ ایلامی آن نیست.
۲. داهستان در جنوب غربی ترکمنستان است که در محدوده هیرکانی قرار می‌گیرد. به این ترتیب که بخش جنوبی هیرکانی، بخش مربوط و حاصل خیز آن امروزه «دشت گرگان» نام دارد و بخش شمالی آن که منطقه‌ای بیابانی است، داهستان (Lecomte, 2007).

3. Archaic Dehistan

4. Yaz I

5. Yaz depe

۶. این بررسی فقط در محدوده دره‌رود انجام شده و سایر دره‌ها و زیرشاخه‌های اترک را شامل نمی‌شد.
۷. تپه‌یام، بزرگ‌ترین محوطه پیش‌اتاریخی حوضه بالایی اترک و دارای بیشترین توالی است. ولی این که وسعت ۱۰ هکتار این محوطه متعلق به کدام دوره است تا انجام نشدن کاوش در آن محوطه قابل ارزیابی نیست.
8. IA= Iron Age, Y 1= Yaz I, I= Islamic, P= Parthian, A= Achaemenid, Y 3= Yaz III, Y 2= Yaz II, Ch= Chalcolithic, BA= Bronze Age, GKC= Great Khorasan Culture, AD= Archaic Dehistan
۹. امروزه بقایای آن به صورت شهر کوچکی با نام «شهر کهنه» بین قوچان و فاروج وجود دارد.

کتابنامه

- باصفا، حسن، (۱۳۹۶). «تبیین فرهنگ‌های دوره آهن دشت نیشابور براساس مواد فرهنگی تپه تیغ مهره». مجله جامعه‌شناسی تاریخی، ۹ (۱): ۱۸-۱.
- باصفا، حسن؛ و رضایی، محمدحسین، (۱۳۹۸). «گزارش سومین فصل کاوش در سه تپه نیشابور». گزارش‌های هفدهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران، به‌کوشش: روح‌الله شیرازی، تهران: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری: ۱۵۳-۱۴۹.
- باصفا، حسن؛ و رضایی، محمدحسین، (۱۳۹۷). «نتایج مقدماتی فصل دوم کاوش در محوطه سه تپه نیشابور». گزارش‌های شانزدهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران (مجموعه مقالات کوتاه ۱۳۹۶)، به‌کوشش: روح‌الله شیرازی، تهران: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری: ۶۷-۶۴.
- دانا، محسن، و هژبری‌نوبری، علیرضا، (۱۳۹۶). «یک گورستان: کاوش تپه بیمارستان آشخانه (خراسان شمالی) از دیدگاه فرایندهای دگرگونی». مطالعات باستان‌شناسی، ۱۰ (۲): ۹۷-۸۳.
- دانا، محسن؛ و هژبری‌نوبری، علیرضا، ۱۳۹۹، «سفال عصر آهن در حوضه اترک میانی، شمال خراسان ایران». مجله پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۲۷: ۹۴-۷۳.
- زمردیان، محمدجعفر، (۱۳۷۴). کاربرد جغرافیای طبیعی در برنامه‌ریزی شهری و روستایی. تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.
- سرلک، سیامک، (۱۳۹۰). باستان‌شناسی و تاریخ قم: کاوش‌های باستان‌شناختی محوطه قلی‌درویش جمکران - قم: قم: شاخص.
- سعیدی، عباس، (۱۳۷۶). مبانی جغرافیای روستایی. تهران: انتشارات سمت.

- کامبخش فرد، سیف‌الله، (۱۳۷۰). تهران سه هزار و دویست ساله. تهران: نشر فضا.
- کامبخش فرد، سیف‌الله، (۱۳۸۶). سفال و سفالگری در ایران، از ابتدای نوسنگی تا دوران معاصر. تهران: ققنوس.
- مجیدزاده، یوسف، (۱۳۸۹). کاوش‌های محوطه باستانی ازبکی. جلد دوم: سفال، تهران: اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان تهران.
- مجیدزاده، یوسف، (۱۳۹۰). کاوش‌های محوطه باستانی ازبکی. جلد اول: هنر و معماری، تهران: اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان تهران.
- مقصودی، مهران؛ فاضلی‌نثلی، حسن؛ عزیزی، قاسم؛ گیل‌مور، گیل‌مور؛ و اشمیت، آرمین، (۱۳۹۱). «نقش مخروط افکنه‌ها در توزیع سکونتگاه‌های پیش از تاریخ از دیدگاه زمین‌باستان‌شناسی (مطالعه موردی: مخروط افکنه جاجرود و حاجی عرب)». پژوهش‌های جغرافیای طبیعی، ۴۴ (۴): ۱-۲۲.
- مهرکیان، جعفر، (۱۳۷۴). «پژوهشی در معماری نوشناخته فرهنگ سفال خاکستری در تپه معمورین». مجموعه مقالات نخستین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ارگ بم، کرمان، جلد سوم، تهران: سازمان میراث فرهنگی: ۳۴۵-۳۵۶.
- میرزایی، آریتا، (۱۳۸۷). «گزارش بررسی و شناسایی باستان‌شناختی شهرستان‌های فاروج و شیروان، خراسان شمالی». تهران: مرکز اسناد پژوهشکده باستان‌شناسی (منتشر نشده).
- میرزایی، آریتا، (۱۳۹۵). «گزارش بررسی و شناسایی باستان‌شناختی شهرستان قوچان، خراسان رضوی». تهران: مرکز اسناد پژوهشکده باستان‌شناسی (منتشر نشده).
- میرزایی، آریتا، (۱۳۹۷). «نتایج بررسی باستان‌شناختی شهرستان قوچان». گزارش‌های شانزدهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران (مجموعه مقالات کوتاه ۱۳۹۶)، به‌کوشش: روح‌الله شیرازی، تهران: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری: ۴۲۰-۴۱۵.

- Askarov, A. A. & Al'baum, L. I., (1979). *Poselenije Kučuktepa*. Tashkent: Fan.
- Askarov, A., (1992). "The beginning of the Iron Age in Tranoxiana". *History of Civilizations of Central Asia*, vol 1: *The Dawn of Civilization: Earliest Times to 700 B.C.*, A. H. Dani & V. M. Masson (eds.), Paris: UNESCO: 441- 458.
- Basafa, H., (2017). "Explaining the Neyshabur Plain Iron Age Culture based on Material Culture of Tighe Mohre". *Journal of Historical Sociology*, 9 (1): 1-18.
- Basafa, H. & Rezaei, M. H., (2018). "Premilinary Results of 2nd Excavation Season at Se Tappe, Neyshabur". *16th Annual Symposium of Archaeology of Iran*, Tehran: ICHTTO: 64-67.
- Basafa, H. & Rezaei, M. H., (2019). "Premilinary Results of 3rd Excavation Season at Se Tappe, Neyshabur". *17th Annual Symposium of Archaeology of Iran*, Tehran: ICHTTO: 149-153.
- Bendezu-Sarmiento, J. & Lhuillier, J., (2011). "Iron Age in Turkmenistan: Ulug depe in the Kopetdagh piedmont". M. A. Mamedov (ed.), *Historical and Cultural sites of Turkmenistan. Discoveries, Researches and restoration for 20 years of independence*, Ashgabat: Türkmen döwlet nesiryat gullugy: 238-249.

- Biscione, R. & Vahdati, A., (2012). "The Iranian-Italian Archaeological Mission". *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, 53: 355- 360.
- Bonora, G. L. & Vidale, V., (2008). "An Aspect of the Early Iron Age (Yaz 1) Periods in Margiana: Ceramics Production at Site No. 999". In: *The Bronze Age and Early Iron Age in the Margiana Lowlands: Facts and Methodological Proposals for a Redefinition of the Research Strategies*, S. Salvatori & M. Tosi (eds.), London: BAR International Series 1806: 1- 27.
- Dana, Mohsen & Hozhabri, A., (2018). "The Role of Cultural Factors in Locating of Archaeological Sites the Settlement Patterns of Prehistoric Sites in Jājarm Khorasan Iran". *IRAN*, 57: 123-141.
- Dana, M. & Hejebri Nobari, A., (2019). "Site Formation Process as Seen from Tappe Bimarestan-e Ashkhane Excavations Data". *Journal of Archaeological Studies*, 10 (2): 83-97.
- Dana, M. & Hejebri Nobari, A., (2021). "The Iron Age Pottery in the Middle Atrak Badin, North of Khorasan of Iran". *Pazhohesh-ha-ye Bastanshenasi Iran*, 10 (27): 73-94.
- Dyson, Robert, H., (1965). "Problems of Protohistoric Iran as Seen from Hasanlu". *Journal of Near Eastern Studies*, 24 (3): 193-9.
- Genito, B., (1998). "The Iron Age in Merv Oasis". In: *The Archaeological Map of the Murghab Delta, Preliminary Reports 1990-95*, Gubaev, A., G. Koshelenko, M. Tosi (eds.), Roma: ISIAO: 1- 14.
- Jaridge J.-M. & Santony, M., (1980). *Fouilles de Pirak*. 2 vols, Paris.
- Kambakhsh Fard, S., (1991). *Tehran of Three Thousand Two Hundred Years Old*. Tehran: Faza.
- Kambakhsh Fard, S., (2007). *Pottery in Iran, from Neolithic to Present*. Tehran: Qoqnoos.
- Kohl, Ph., (1984). *Central Asia Paleolithic Beginnings to the Iron Age*. Paris.
- Kuz'mina, E. E., (2007). *The Origin of the Indo-Iranians*. Leiden/Boston: Brill.
- Lecomte, O., (2007). "Entre Iran et Touran: Recherches archéologiques au Turkménistan méridional, 2001- 2006". *Compte-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres*, 1: 195- 227.
- Lhuillier, J. & Rapin, C., (2014). "Handmade painted ware in Koktepa: some elements for the chronology of the early Iron Age in northern Sogdiana". *Pottery and Chronology of the Early Iron Age in Central Asia*, M. Wagner (ed.), Warsaw: Kazimierz Michałowski Foundation: 29-48.
- Lhuillier, J., (2019). "The Settlement Pattern in Central Asia during Early Iron Age". In: *Urban Cultures of Central Asia from the Bronze Age to the Karakhanids, Learnings and conclusions from new archaeological investigations and discoveries, Proceedings of the First International Congress on Central Asian Archaeology held at the University of Bern, 4–6 February 2016*, C. Baumer & M. Novak (eds.): 115-128.

- Maghsoudi, M.; Fazeli Nashli, H.; Azizi, H.; Gilmore, G. & Schmit, A., (2012), "Geoarchaeology of Alluvial Fans: A Case Study from Jajroud and Hajiarab Alluvial Fans in Iran". *Physical Geography Research Quarterly*, 44 (4): 1-22.
- Majidzadeh, Y., (2010). *Excavations at Tepe Ozbaki*. Vol. 2: Pottery, Tehran: Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization, Tehran Province.
- Majidzadeh, Y., (2011). *Excavations at Tepe Ozbaki*. Vol. 1: Art and Architecture, Tehran: Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization, Tehran Province.
- Masson, V. I. & Sarianidi, V. I., (1972). *Central Asia, Turkmenia before the Achaemenids*. Thames & Hudson.
- Masson, V. M., (1959). *Drevnezemledel'českaya kul'tura Margiany, Materialy i Issledovanija po Arxeologii SSSR*. vol. 73, Moskva: Nauka.
- Mirzaei, A., (2008). "Report of Archaeological Surveys at Faruj and Shirvan Counties, Khorasan Shomali". Tehran: Archive of ICAR (unpublished).
- Mirzaei, A., (2016). "Report of Archaeological Surveys at Quchan County, Khorasan Razavi". Tehran: Archive of ICAR (unpublished).
- Mirzaei, A., (2018). "Results of Archaeological Surveys at Quchan County". 16th *Annual Symposium of Archaeology of Iran*, Tehran: ICHTTO: 415-420.
- Rezaei, M. H.; Zanganeh Ebrahimi, J. & Basafa, H., (2018). "The Settlement Patterns in Roshtkhar Plain, Northeastern of Iran". *IRAN*, 57: 1-14.
- Saeidi, A., (1997). *Basics of Rural Geography*. Tehran: SAMT.
- Sarianidi, V. I., (1977). *Drevnie zemledel'tsy Afganištana*. Moskva.
- Sarlak, S., (2011). *Archaeology and History of Qom: Archaeological Excavations at Qoli Darvish, Jamkaran- Qom*. Qom: Shakhes.
- Vahdati, A. A., (2018). "The Early Iron Age in Northern Khorasan". In: *A Millennium of History, The Iron Age in southern Central Asia (2nd and 1st Millennia BC). Proceedings of the conference held in Berlin (June 23-25, 2014)*. Dedicated to the memory of Viktor Ivanovich Sarianidi. Johanna Lhuillier & Nikolaus Boroffka (eds.), Berlin: Deutsches Archäologisches Institut: 51-66.
- Vahdati, A. A., (2015). "A Preliminary report on archaeological survey in Esfarāyen county, northeastern Iran". *AMIT*: 40: 261-287.
- Vahdati, A. A., (2016). "A Preliminary Report on the First Season of Jayran Tepe in the Plain of Esfarayen, Northeastern Iran, 2012". *Iranica Antiqua*, vol. LI: 85-101.
- Venco Ricciardi, R., (1980). "Archaeological Survey in Upper Atrek Valley (Khorassan, Iran), Preliminary Report". *Mesopotamia*, 15: 51-72.
- Vinogradova, N. M.; Ranov, V. A. & Filomonova, T. G., (2008). *Pamyatniki Kangurtuta v yugo-zapadnom Tadžikištane (epoxa neolita i bronzogo veka)*. Moskva: IV RAN.
- Young, T. C. Jr., (1965). "A Comparative Ceramic Chronology for Western Iran, 1500-500 B.C.". *IRAN*, III: 53-83.
- Young, T. C. Jr., (1967). "The Iranian Migration into the Zagros". *IRAN*, V: 11-34.

- Zadneprovskij, Ju. A., (1997). *Ošskoe poselenie k istorii Fergany: epoxu pozdney bronzy*. Bishkek: Muras.
- Zomorodian, M. J., (1995). *Application of Natural Geography in Urban and Rural Planning*. Tehran: Payam Noor University Publication.